

Oud@Utrecht

50 jaar zorg voor Utrechts erfgoed

Themanummer

50 jaar zorg voor Utrechts erfgoed

Dit themanummer gaat over een halve eeuw archeologie, bouwhistorie en monumentenzorg bij de gemeente Utrecht. Deze periode begon in 1972 met de aanstelling van Tarq Hoekstra als stadsarcheoloog, ingegeven door de grootschalige sloop voor Hoog Catharijne. In de schaduw van de gemeentelijke archeologie ontwikkelde zich bouwhistorie als bovengrondse variant. Vooral aan het Achter Clarenburg werd pionierswerk verricht in een soort 'anarchie van gemeentewege', zoals Gabri van Tussenbroek het in dit nummer beschrijft.

Bij de vele honderden opgravingen van de afgelopen halve eeuw kwamen nieuwe verhalen naar boven uit alle perioden. Archeologisch onderzoek bij de telkens terugkerende bouwactiviteiten op het Vredenburg heeft veel geleerd over het kasteel dat daar stond. De ontwikkeling van Leidsche Rijn bood de ongekende mogelijkheid om een complete sectie van de Romeinse *limes* in kaart te brengen. Ook kreeg Utrecht er maar liefst 10.000 jaar bewoningsgeschiedenis bij. Daarnaast werden er in de stad honderden nieuwe rijks- en gemeentelijke monumenten aangewezen uit de periode na 1850. De meest recente zijn monumenten van de wederopbouw, terwijl momenteel de periode 'Post 65' wordt geïnventariseerd.

De gemeentelijke afdelingen die zich bezighielden met erfgoed zijn in 50 jaar regelmatig van naam en organisatievorm veranderd. Archeologie en Bouwhistorie waren aanvankelijk ondergebracht bij het Bureau Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen. In 1989 kregen zij de beschikking over het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum in het Pandhuis aan de Zwaansteeg. Zes jaar later ontstonden de afdelingen Cultuurhistorie en Monumenten binnen de Dienst Stadsontwikkeling. In 2017 werden die samengevoegd tot Erfgoed, onderdeel van de Ontwikkelorganisatie Ruimte, ondergebracht in het Stadhuis.

Dat de medewerkers van Erfgoed contact zochten met Oud-Utrecht voor een themanummer over het jubileum, is niet verwonderlijk. De banden zijn altijd nauw geweest. Zo werd de *Archeologische en bouwhistorische kroniek* jarenlang door Oud-Utrecht uitgegeven. Ook publiceerden de gemeentelijke archeologen, bouwhistorici en monumentenkenners regelmatig in het tijdschrift en jaarboek of zij spraken op de Van der Monde-lezing. In recente jaren dacht de Commissie Cultureel Erfgoed van Oud-Utrecht mee over nieuwe gemeentelijke monumenten en organiseerde een symposium dat leidde tot de Utrechtse Visie Religieus Erfgoed. De redactie geeft de medewerkers van Erfgoed dan ook graag de ruimte om de balans op te maken, aangevuld met artikelen van enkele externe beschouwers.

De redactie

Presentatie en podcast

Dit themanummer wordt op 8 juni 2022 gepresenteerd in het Stadhuis van Utrecht. Dichter en archeoloog Esther Jansma krijgt het eerste exemplaar aangeboden. Daarnaast staat er een 'talkshow' met enkele auteurs van artikelen op het programma. De presentatie is live mee te kijken of terug te zien via www.oud-utrecht.nl. Ook de Podcast Oud-Utrecht sluit aan bij het themanummer met als gast Bettina van Santen, architectuurhistoricus bij Erfgoed gemeente Utrecht en redactielid van dit tijdschrift. Het gesprek gaat over 50 jaar erfgoedzorg en haar specialisme jonge monumenten, maar ook over het boek *Gekomen om te blijven. Utrecht 900 jaar* waarvan zij co-auteur is. De podcast is eveneens te beluisteren via www.oud-utrecht.nl.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 95e jaargang nummer 3, juni 2022 / ISSN 1380-7137.

Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar.

Redactie Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet.

Redactieadres redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht.

Kopij maximale omvang 2.500 woorden (incl. noten en bronnen).

Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl.

Publicatierechten van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen.

Ontwerp Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede.

Verkooppunten losse nummers à € 4,95 (themanummers € 7,95) via www.oud-utrecht.nl / webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9). Boekhandels: Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en bij Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed.

Voorzitter Dick de Jong.

Secretariaat secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht.

Lidmaatschap Contributie € 37,50 per jaar (huisgenootlid € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Ledenadministratie Aanmelden of opzeggen (voor 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein.

Website www.oud-utrecht.nl / redactie.website@oud-utrecht.nl.

Omslag

Stadsarcheoloog Tarq Hoekstra (onder de arm van de graafmachine) tijdens de opgravingen op het Vredenburg in 1976.

WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF

Inhoud

Gabri van Tussenbroek

4 Utrecht op het tweede gezicht

Annette Bakker, Erik Graafstal en Herre Wynia

11 Graven naar verhalen in Utrechtse bodem

Jeroen van der Kamp

18 Op zoek naar kasteel Vredenburg

Jan van der Hoeve

24 Bouwhistorie, een gemeentelijke taak

René de Kam

30 Utrechts verleden in 3D

In beeld

34 Tentoonstellingen en exposities

Bettina van Santen

36 Waard om voor het nageslacht te behouden

Hester van Gent

43 Navoelbare tijden

Marit Overbeek

48 Ruimte vinden in religieus erfgoed

Kees Rampart, Eelko van den Boogaard en René de Kam

53 Werk aan de werf

In beeld

58 Publiekspresentaties

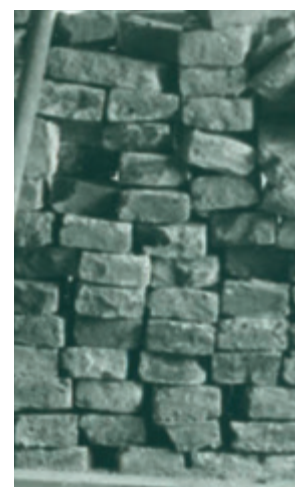
Leo Tebbens

60 Zoeken naar Rijn en Vecht in het Stationsgebied

66 Boeken van Erfgoed

10, 17, 23, 29, 42, 52

De vondst

Utrecht op het tweede gezicht

Gedachten bij 50 jaar stedelijke erfgoedzorg

Goede zorg voor erfgoed is niet vanzelfsprekend. Belangrijke voorwaarden voor een zinvolle omgang met overblijfselen uit het verleden zijn kennis en onderzoek. Er zijn weinig steden in Nederland die zo'n rijke onderzoekstraditie hebben opgebouwd als Utrecht. De publicaties daarover bieden een schat aan kennis en inspireren onderzoekers in andere steden. Een beschouwing over het belang van gemeentelijke erfgoedzorg en het fragiele collectieve geheugen van de stad.

Gabri van Tussenbroek is bouwhistoricus bij Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten aan de Universiteit van Amsterdam.

Toen in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw de sanering van lange tijd verwaarloosde binnensteden om zich heen greep, had dat verregaande gevolgen. De

bewoners, vaak al generaties lang geworteld op die plek, zagen hun sociale netwerken uiteenvallen. Stedelingen zwermden uit en ruilden de oude stad in voor het moderne beton van de nieuwbouwwijk. Cityvorming bracht kantoorgebouwen, monofunctionele winkelgebieden en brede wegen voor het autoverkeer. Er kwamen 'structuurplannen' en doorbraken. De auto moest volgens de

stadsplanners tot in het hart van de stad kunnen komen en daarvoor moest alles wijken. Als het Verkeersplan Feuchtinger uit 1958 en het daarop volgende stedenbouwkundige plan van Kuiper daadwerkelijk zouden zijn uitgevoerd, waren de gevolgen voor Utrecht niet te overzien geweest. En de huizen, die eeuwenlang onderdak hadden geboden aan rijk en arm, aan geluk en verdriet, gingen nu roemloos ten onder. Zij werden gesloopt zonder dat veel mensen beseften wat dit betekende, laat staan dat er hevig om werd getreurd. Achteraf gezien was die rigoureuze sloop in veel gevallen een onherstelbare fout. Het is wrang te moeten constateren dat in Nederland meer historische gebouwen verloren gingen na de oorlog dan ten gevolge van het oorlogsgeweld. Hoe groot het verlies kon zijn, bleek in sommige steden maar al te duidelijk, zoals bij de sloop van de benedenstad van Nijmegen. Medewerkers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg documenteerden daar in allerlei wat verloren

< Beschilderde vloer, aangetroffen tijdens bouwhistorisch onderzoek in het pand Lange Nieuwstraat 9 in 1992.

HET UTRECHTS ARCHIEF

> Willem Stooker in een werkput van de opgravingen op het Domplein rond 1930. HET UTRECHTS ARCHIEF

√ Coen Temminck Groll achter zijn bureau.

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

ging, maar zij konden niet meer doen dan vaststellen dat de gebouwen met veel jongere voorgevels soms teruggingen tot de 14e of 15e eeuw. Ook in andere steden ging het zo; de ontdekking dat achter voorgevels uit de 18e en 19e eeuw niet zelden middeleeuwse huizen staan, kwam vaak te laat. Met het schilderachtige stadsbeeld verdween zodoende veel meer dan alleen een pittoresk plaatje.

In Utrecht was men gelukkig iets verstandiger en bleef de sloop van de oude stad relatief beperkt. Toch ging dat evenmin zonder slag of stoot. Als de plannen voor de vier saneringsgebieden in de binnenstad - Wijk C, Achter Clarenburg, Springweg en de Lange Nieuwstraat - waren uitgevoerd, zouden er maar liefst 1.300 woningen zijn gesloopt. Nadat ook de verkeersplannen duidelijker vorm aannamen, ontstond echter een golf van protest.

Historisch besef

Het besef dat het verleden van de stad is opgeslagen in bakstenen, balken en in het archeologisch bodemarchief, had in Utrecht al vroeg voet aan de grond gekregen. Na Nicolaas van der Monde en Samuel Muller,

die de geschiedenis vanuit de geschreven bronnen benaderden, begon Willem Stooker (1892-1983) - aanvankelijk 'opzichter Gemeentewerken' - in de jaren twintig met oudheidkundig onderzoek naar de materiële overblijfselen. Stooker was betrokken bij onderzoek naar het Domplein, de Domtoren, het Catharijneconvent en de resten van de Paulusabdij. Na Stookers pensionering in 1957 werd hij opgevolgd door de architect Coenraad Temminck Groll (1925-2015), die al enkele jaren in dienst was van de gemeente en eveneens een sterke historische interesse had. Veel van het onderzoek van Stooker was archeologisch van aard. Temminck Groll wist dat onderzoek letterlijk boven het maaiveld uit te tillen. Hij gebruikte zijn historische kennis bij restauratiewerkzaamheden en werd daarmee een voorbeeld voor een hele generatie bouwhistorici.

Voor een ingewijde als Temminck Groll was het geen geheim: een oude stad geeft zichzelf niet op het eerste gezicht prijs. Wie een stad echt wil leren kennen moet verder kijken dan het maaiveld en de voorgevel. Makkelijk is dat niet, want het kost veel tijd en doorzettingsvermogen. Toen in Nederland aan het begin van de 20e eeuw serieus werd

begonnen met het opstellen van een lijst met belangrijke historische gebouwen, was de buitenkant dan ook leidend. Die eerste inventarisaties waren niet veel meer dan aangeklede adressenlijsten. Hierop stonden gebouwen waarvan het historisch belang vanaf de buitenzijde herkenbaar was. Wat er achter de façade schuilging, bleef onbekend. Een pand met een fraaie voorgevel had op die manier veel meer kans om op de monumentenlijst te belanden dan een pand met een recent verbouwde façade, al school in dat laatste misschien wel veel meer historie dan in het eerste.

Temminck Groll pakte het anders aan. Door tal van publicaties in het *Maandblad Oud-Utrecht*, het gemeentebld *De Timmerwerken* door zijn dissertatie *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht* (1963) wist hij zijn kennis niet alleen te documenteren, maar ook te delen met een veel breder publiek. Zonder kennis van oude gebouwen is immers geen bescherming en verstandige omgang mogelijk.

De erfgoedzorgers van het eerste uur waren vaak roependen in de woestijn. Terwijl de modernistische stedenbouw hoogtij vierde, probeerden zij te redden wat er

- < Tarq Hoekstra (tweede van rechts) tijdens opgravingen op het Vredenburg, 1976. [WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Frans Kipp bij bouwhistorisch onderzoek aan het Wed in 1976-1977. [ERFgoed GEMEENTE UTRECHT](#)
- > Bart Klück behoorde in 1971 tot de krakers van historische panden aan Achter Clarenburg. Hun bouwhistorisch onderzoek leidde tot een monumentenstatus en behoud. [HET CENTRUM / ERFgoed GEMEENTE UTRECHT](#)
- > Achter Clarenburg en Wijde Poort rond het midden van de 17e eeuw, gereconstrueerd op basis van bouwhistorisch onderzoek. Tekening van Bart Klück voor het 50-jarig bestaan van het Utrechts Monumentenfonds in 1993. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

te redden viel. Maar zoals vaker ontstond er een tegenbeweging als reactie op dit visionaire vernieuwen van de binnenstad. Net als het modernisme zelf geworteld in de late 19e eeuw, kwam de zorg voor oude gebouwen - na jarenlang gesoebat - met de eerste Nederlandse monumentenwet van 1961 eindelijk op stoom. Door de eerste resultaten van een actief monumentenbeleid groeide in de steden zelf het besef van de waarde van het verleden, en daarmee ook van onderzoek als voorwaarde voor een verantwoord beleid. Utrecht had hierop al een voorschot genomen, overigens niet als enige stad in ons land. Al in 1928 was een Monumentenverordening aangenomen en waren enkele panden op de gemeente-

lijke monumentenlijst geplaatst. Vijftien jaar later - midden in de oorlog - richtten de gemeente en de vereniging Oud-Utrecht het Utrechts Monumentenfonds op dat panden aankocht en restaureerde, en particulieren subsidieerde en adviseerde.

Anarchie van gemeentewege

Stoeker en Temminck Groll richtten hun onderzoekingen als hoofdarchitect bij de gemeente. Hoewel zij publiceerden in de gemeentelijke bladen en invulling aan de gemeentelijke verordening gaven, was onderzoek verrichten niet hun primaire taak. Pas in 1971 zou daar aarzelend verandering in komen, toen er in Utrecht in politiek opzicht een andere wind ging waaien en er

vanuit het stadsbestuur meer oog kwam voor het verleden. In dat jaar kreeg Cor van den Braber, medewerker van de gemeentelijke restauratie-architect Cees Baart de la Faille, een opdracht om zich voor één dag per week bezig te gaan houden met archeologisch onderzoek. Maar ingegeven door de grootschalige stedenbouwkundige ingreep rond de bouw van Hoog Catharijne, besefte het stadsbestuur al snel dat een dag per week onderzoek veel te weinig was, en dat er een gemeentelijk archeoloog moest worden aangesteld. Dat gebeurde met de benoeming van Tarq Hoekstra (1939-2020) in februari 1972.

Rotterdam had in 1960 al het spits afgebeten met de aanstelling van Catharinus Hoek als gemeentelijk archeoloog. Maar in de jaren zeventig kreeg het historische onderzoek ook elders steeds meer voet aan de grond. In Amsterdam ondervond de aanleg van de metro (Oostlijn) zoveel hinder van onbekende obstakels in de grond dat ook daar een stadsarcheoloog was aangesteld. Hierna ontstonden soortgelijke posities in 's-Hertogenbosch, Dordrecht en Nijmegen.

Tegelijkertijd konden binnensteden zich in hernieuwde belangstelling verheugen, niet alleen in Nederland. Ideologisch gemotiveerde krakers van allerlei pluimage waren van mening dat je in oude, vaak leegstaande huizen nog best kon wonen. In Utrecht was het de werkgroep 'Herstel leefbaarheid oude stadswijken Utrecht' die actief in de bouwput sprong om onderzoek te verrichten en huizen bezette om die te behouden voor de toekomst. En het Europese Monumentenjaar 1975 ging gepaard met een grote publiekscampagne, die waardevol erfgoed onder de aandacht bracht bij een brede laag van de bevolking. In steeds meer steden begonnen bewoners zich zorgen te maken over de teloorgang van hun oude stad. Nu de welvaart in Nederland toenam, de resultaten van enkele decennia restaureren in veel steden zichtbaar waren en er steeds meer kritische geluiden klonken over het autoverkeer en de gevolgen voor stad en landschap, kon de erfgoedzorg rekenen op een groeiend draagvlak.

127-71

Om afbraak te voorkomen

Werkgroep

kraakt

historisch

pand Achter Clarenbu

(Van een onzer verslaggeefsters)

UTRECHT, 13 maart
De groep krakers, die enige weken geleden het pand Achter Clarenburg 2, een prachtig oud pand uit de 15e eeuw heeft bezet, doet bijna dagelijks historische vondsten in hun kraakpand, die deskundigen doen watertanden. De krakers, allen leden van de werkgroep „Herstel leefbaarheid oude binnenstad“ hebben het pand, dat ingebouwd is door loodsen, bij toeval ontdekt bij hun werkzaamheden om alle oude panden in de oude binnenstad die nog niet op de monumentenlijst voorkomen, te inventariseren. De historische vondsten die ze deden bij het onderzoeken van zolders en kelders en nadat de plafonds waren ontdaan van in de loop der tijden aangebrachte zachtboardplaten, waren van dien aard dat ze besloten het pand te bezetten, vóórdat de gemeente, die het pand in eigendom heeft op een kwade dag met de afbraak begint.

Ook het feit dat de gemeente enige tijd geleden zonder meer een historisch pandje in de Schalkwijkstraat met de grond heeft gelijk gemaakt, is één van de redenen geweest die hen heeft doen besluiten om in dit geval het zekere maar voor het onzekere te nemen en door erin te gaan wonen, hun „ontdekking“ nauwgezet te bewaken voor afbraak. Het pand Achter Clarenburg 2 is aan alle kanten ingebouwd door loodsen en opslagruimten en ziet er daardoor aan de buitenkant weinig historisch uit. Bovendien staat het met de achterkant, die later bijgebouwd is, naar het Achter Clarenburg terwyl de prachtige voorgevel die nog helemaal in tact is, naar de Mariaplaats is gericht. Deze kant van het huis is praktisch voor geen mens bereikbaar omdat hij de achterkant vormt van een groot aantal in elkaar lopende leegstaande loodsen.

„Waarschijnlijk“, aldus Bert Maas, een van de leden van de werkgroep, „is het huis vroeger een Kanunnikenhuis geweest dat bij het Mariakapittel behoorde. Die kanunniken waren een soort monniken, die echter geen gelofte van armoede hadden afgelegd en er in dit grote huis goed van leefden“. Sinds het pand is gekraakt, hebben

waard gelooft. Het huis is bijzonder gaaf.“ Een van de belangrijkste ontdekkingen in het huis is een Gotische schoor op de bovenverdieping uit ongeveer 1500, die waarschijnlijk de enige is in Utrecht. Een museum heeft reeds belangstelling getoond voor een oud eikenhouten deurtje, gevonden in de kelder van het pand. Het deurtje is voorzien van een oud smeedijzeren slotwerk en aan de onderkant zit een z.g. kalfslukje. In de kelder zijn diverse potten en scherven uit de 17e eeuw gevonden. Een gave wenteltrap van eikenhout leidt naar de zolder, waar, net als op de lagere verdiepingen de zoldering voorzien is van fraaie balken met antieke sieraftstukken. Op zolder is eveneens een oud dichtgemetseld boogaarmpje ontdekt dat de werkgroep weer open heeft gebikt. In de hoge kelder zijn gezagurde oude pivaaluen gevonden.

Enthusiast

De werkgroep heeft inmiddels al met diverse instanties contact opgenomen om te bewerkstelligen dat het pand op de monumentenlijst komt. Zo zijn wethouder Harteveld en wethouder Zeerakking op bezoek

● Bert Klück wijst op de fraaie eeuwenoude balken op de zolder.

gewest zijn“, aldus Bert Maas, „zijn unaniem enthousiast over de historische waarde van het pand. We hopen, door veel bekendheid te geven aan het pand, dat het op de monumentenlijst komt en gespaard blijft“. Onze groep vindt het een ramp dat steeds meer oude panden in de binnenstad verdwijnen, om plaats te maken voor parkeerterreinen. Steeds meer worden we in Utrecht geconfronteerd

met afbraak van panden die onvervangbaar zijn. Voorbeelden daarvan zijn huizen aan de Schalkwijkstraat, de Springweg en de Oudeoerdt. Dat is voor een aantal mensen aanleiding geweest zich te verenigen in een werkgroep die alle oude panden die volgens ons op de monumentenlijst voor moeten komen te inventariseren. Tot nu toe hebben we al een twintigtal dertig panden gevonden.“

wonen. Hij werd terzijde gestaan door Bart Klück, die als medewerker van het Utrechts Monumenten Fonds het ene na het andere pand documenteerde. Kipp en Klück verrichtten pionierswerk van onschatbare waarde. Net zoals hun collega's in 's-Hertogenbosch, Amsterdam en andere steden, moesten zij uitvinden hoe ze in een nog onwettig gemeentelijk kader de bovengrondse archeologie handen en voeten konden geven. Gesteund door een aantal collega's binnen de stedelijke organisatie, liep dit in de praktijk vaak uit op anarchie van gemeentewege. Door middel van al dan niet toevallige contacten wisten zij toegang te krijgen tot panden en gingen daar met veel enthousiasme aan de slag met meetlint en tekenpapier, soms ver buiten de officiële wettelijke taakstelling en werktijden. Dat pionierswerk leidde tot een groot draagvlak in de stad en de jonge bouwhistorici wisten zich dan ook gesteund door vele betrokkenen.

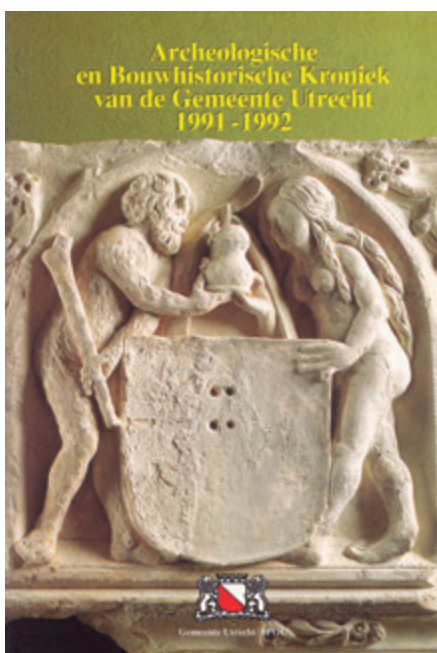
Professionele erfgoedzorg

De beslissing van het gemeentebestuur om de zorg voor erfgoed in eigen hand te nemen, was een gelukkig. Niet alleen omdat de afstand tot de burger veel kleiner was dan wanneer die zorg op rijksniveau werd afgehandeld, maar ook omdat kennis van de lokale situatie een duidelijk voordeel opleverde. De rijksdiensten die op dat moment verantwoordelijk waren voor de monumentenzorg en het oudheidkundig bodemonderzoek konden de vraag van de steden niet aan en reageerden vaak traag. En in Utrecht bestond al een sterke, vanuit de bevolking gedragen traditie om aandacht te vragen voor het erfgoed. Met die lokale aanpak zette Utrecht haar verleden op de kaart: na de eerste wilde jaren werd in samenwerking met de Vereniging Oud-Utrecht een *Archeologische en bouwhistorische kroniek* uitgegeven.

Het Monumentenjaar werd voor Utrecht wel heel erg gunstig afgesloten: met de aanwijzing van de binnenstad mét de singels tot een 'van rijkswege beschermd gezicht'. Dit besluit, dat al sinds 1972 in voorbereiding was maar in feite al bij de sanerings- en verkeersplannen in de jaren vijftig was ontstaan, vormde de doodsteek voor de verdere demping van de singels ten gunste van een vierbaansweg. Het Rijk doorkruiste hiermee de gemeentelijke plannen.

In de schaduw van de archeologie ontwikkelde zich bouwhistorie als bovengrondse variant, die langzamerhand ook een vaste plaats in het gemeentelijk bestel kreeg. In navolging van Amsterdam, waar Henk Zantkuijl al sinds de jaren vijftig bouwhistorisch onderzoek verrichtte, en tegelijkertijd met Ad van Drunen in 's-Hertogenbosch, stelde Utrecht een bouwhistoricus aan. Frans Kipp kwam in dienst bij de afdeling Bouwkunde van de Dienst Bouwen en

Inventarisatie van depotbestanden kreeg aandacht, er werden samenwerkingen aangegaan met de rijksdiensten, onderwijsinstellingen en maatschappelijke organisaties. Een belangrijke samenwerking was vanaf 1985 die met Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht (STABU). Die had tot doel de kennis over de archeologie en bouwhistorie van de stad te vergroten, vervolgonderzoek mogelijk maken en tentoonstellingen en publicaties verzorgen. In hetzelfde jaar werd ook StadsHerstel Utrecht opgericht. De gemeentelijke zorg voor het verleden was dus geen geïsoleerd fenomeen, maar een bevestiging van een breed gevoelde noodzaak. Daarnaast werd geprobeerd om onderzoeksresultaten mee te nemen in het bouwen en restauratieproces, de ene keer met meer succes dan de andere. In praktisch opzicht vroeg ook de huisvesting van de eigen medewerkers om aandacht. In de *Kroniek* van 1986 was te lezen dat de

bouwhistorisch onderzoekers voor een derde maal hadden moeten verhuizen en nu als 'kraakwacht' een school aan de Bloemstraat hadden betrokken. Vier jaar later kregen zij samen met de archeologen eindelijk een permanent onderkomen aan de Zwaansteeg achter Oudegracht 229: het Pandhuis. Hier kreeg ook het Utrechts Documentatie Systeem (UDS), de Utrechtse encyclopedie voor monumentenzorg, bouwhistorie en cultuurhistorie, een vaste plaats. De decentralisatie van de monumentenwet gaf gemeenten de mogelijkheid om een eigen monumentenbeleid te gaan voeren. Er kon worden begonnen met het opstellen van een gemeentelijke monumentenlijst. De prominente positie van de Utrechtse erfgoedonderzoekers kreeg ook op een heel andere manier zijn weerslag. In 1989 verscheen het tweedelige standaardwerk *Utrecht. De huizen binnen de Singels*. Voor het eerst in Nederland werden op deze schaal woonhuizen binnen een historische binnenstad op systematische wijze beschreven, gerangschikt volgens woonhuistypologie. In andere steden werd hier met bewondering naar gekeken. Ook elders werd onderzoek gedaan en

gepubliceerd; aanzetten tot periodieken zoals de *Kroniek* waren er onder andere in Amsterdam, Dordrecht, Gouda en 's-Hertogenbosch. Behalve in Groningen, waar de jaarlijkse publicatie van onderzoek tot op de dag van vandaag onverdroten doorgaat, stikten deze uitgaves maar al te vaak na enkele nummers. Het veelomvattende en diepgaande onderzoek zoals dat in Utrecht met veel elan en vasthoudendheid werd verricht, bleek in veel andere steden niet haalbaar.

De toekomst van het verleden

Onder de Nederlandse steden is Utrecht een volstrekt buitenbeentje: een Romeinse oorsprong, meerdere romaanse kerken, stadskastelen en huizen die compleet met sporenkappen teruggaan tot rond 1300 of eerder, grachten met werfkelders en een kathedraal met de hoogste middeleeuwse toren van Nederland. Samen met een rijk bodemarchief zijn het ingrediënten die laten zien dat de Domstad tot de belangrijkste middeleeuwse steden in Noordwest-Europa behoorde en - ondanks sloop en vernieuwing - buitengewoon goed bewaard is gebleven.

< Het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum (ABC) was vanaf 1989 gevestigd in het Pandhuis aan de Zwaansteeg.
[HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

↳ Beschrijving, een van beide delen van 'Utrecht. De huizen binnen de Singels' door Marceline Dolfin, Edsard Kylstra en Jean Penders uit 1989. [RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG / SDU](#)

↳ Archeologische en bouwhistorische kroniek van 1991-1992 met op de voorzijde een schouwfris van Oudegracht 147, gevonden bij werk aan de werfmuur. [SPOU / GEMEENTE UTRECHT](#)

↳ Bart Klück tijdens onderzoek aan bastion Zonnenburg, 2001. [ERFgoed GEMEENTE UTRECHT](#)

Het resultaat van een halve eeuw erfgoedzorg in Utrecht is in de eerste plaats te bewonderen in de stad zelf. Het is echter een wat onbevredigende constatering dat veel geld, tijd en moeite hebben geleid tot het behoud van iets dat er al heel lang stond. Waarom zou dat überhaupt bijzonder zijn? Pas in de moderne tijd sloeg de sloopwoede om zich heen. Daarvoor hadden de generaties eeuwenlang hun huizen en gebouwen onderhouden, soms een beetje veranderd, maar vrijwel altijd laten staan. Een afgeleide van de aandacht voor het verleden zijn de inmiddels ontelbare archeologische, bouwhistorische en andere cultuurhistorische publicaties waarin de vrucht van vele jaren onderzoek is neergeslagen. Hiermee heeft Erfgoed Utrecht het lokale belang tot grote hoogte overstegen. Het in Utrecht verrichte en ontsloten onderzoek is tegenwoordig een belangrijke pijler voor de archeologische en bouwhistorische referentiecollectie van Nederland.

De verdienste van 50 jaar onderzoek is dat niet alleen de topmonumenten aandacht kregen, maar dat al vroeg is onderkend dat ook in kamerwoningen en arbeidershuisjes een belangrijk deel van Utrechts verleden te vinden is. Wie de *Kronieken* doorneemt, merkt op dat voor de onderzoekers van het eerste uur niet alleen de middeleeuwen telden. Nadat men begin jaren negentig koos voor een meer thematische ontsluiting van het onderzoek, werden talloze onderzoeken voor een breed publiek uitgewerkt. Dat gaat tot op de dag van vandaag door. Publicaties als *Utrecht in Steen* (2007), *De Utrechtse Domtoren* (2014) en *Utrecht bouwt 1945-1975* (2019) bieden een schat aan kennis en inspireren erfgoedzorgers en onderzoekers in andere steden.

Het is in die artikelen en boeken, dat onderzoekers hun overwegingen hebben uitgeschreven om ze te delen met hun vak- en stadsgenoten. Dit onderzoek formuleert uiteindelijk de betekenis van al het erfgoed. Degenen die een groot deel van hun leven hebben gewijd aan het verleden van Utrecht spreken tot in lengte van dagen tot hun opvolgers: Willem Stooker, Coen Temminck Groll, Tarq Hoekstra, Bart Klück - maar

ook allen die nog onder ons zijn. Voor vakgenoten, studenten en geïnteresseerden is dit een schat om te koesteren. Dat blijkt telkens weer wanneer er restauraties moeten worden voorbereid en de behoefte aan kennis het hoogst is. Het terug kunnen vinden van het verleden is een onmisbaar deel van de zorg voor ons erfgoed: niet alleen het gebouw zelf, maar ook hoe eerdere generaties over die gebouwen hebben gedacht. Stadsbesturen doen hun werk telkens voor een beperkte periode van vier jaar en kijken vooral naar voren. De neiging om het collectieve geheugen uit te schakelen, is een diep menselijke trek. Maar als 50 jaar Utrechtse erfgoedzorg één ding duidelijk heeft gemaakt, dan is dat het belang van continuïteit. Nieuwe thema's en onderzoeksgebieden komen en gaan met de waan van de dag. Net als de oude gebouwen en het bodemarchief heeft de stad zelf echter alle tijd. Daarom is het zo belangrijk te zorgen voor continuïteit in de aandacht voor erfgoed, ook als er periodes zijn waarin heel andere maatschappelijke vraagstukken om aandacht vragen.

Haardkuil uit de oude steentijd

Herre Wynia is archeoloog bij Erfgoed gemeente Utrecht.

‘Utrecht is 8.000 jaar ouder dan gedacht’ luidde een krantenkop in 2015. Dit was naar aanleiding van de vondsten die waren gedaan bij archeologisch onderzoek voorafgaand aan de bouw van het Prinses Máxima Centrum voor kinderoncologie. Uit boringen en proefsleuven was eerder gebleken dat daar in de zandige ondergrond sporen uit de prehistorie te verwachten waren. Maar toen tussen de vele honderden sporen ook een 13.000 jaar oud spoor uit het paleolithicum (oude steentijd) gevonden werd, was dat ook voor de Utrechtse archeologen een grote verrassing.

Dit oudste teken van menselijke bewoning, dat in één klap de bewoningsgeschiedenis van Utrecht met 8.000 jaar verlengde, bestond uit een eenvoudige kuil met daarin kleine brokjes houtskool. Van dit materiaal kan door middel van koolstof- of C14-datering de ouderdom worden bepaald. Het is altijd een spannend moment als de resultaten van het laboratorium binnen komen. Groot was de opwinding

van de onderzoekers toen bleek dat de kuil ongeveer 13.000 geleden door mensen moet zijn gegraven. De houtskool is afkomstig van een vuur dat in de kuil heeft gebrand om voedsel te bereiden of om op een koude avond een groep mensen te verwarmen.

Aantrekkelijk leefgebied

Het is was niet de eerste keer dat in Utrecht sporen uit de prehistorie tevoorschijn kwamen. Verspreid over de stad waren eerder al sporen ontdekt uit het neolithicum (5.000-2.000 voor Christus), bronstijd (2.000-800 voor Christus) en ijzertijd (800 voor Christus tot het jaar nul). Wat de opgraving bij het Prinses Máxima Centrum uniek maakt, is dat daar op één plek resten zijn gevonden uit vrijwel alle prehistorische perioden. Er zijn sporen uit achtereenvolgens het laat-paleolithicum (35.000-8.800 voor Christus), mesolithicum (8.800-5.000 voor Christus), neolithicum, bronstijd én ijzertijd tevoorschijn gekomen! Het gebied aan de oostkant van Utrecht was blijkbaar vele duizenden jaren lang een aantrekkelijk gebied om te wonen. Dit heeft alles te maken met de ondergrond die

bestaat uit dekzand dat tijdens de ijstijden door poolwinden is afgezet. In warmere tijden was dit de ideale voedingsbodem voor vegetatie met eetbare planten, noten en knollen. In de Rijn met haar kleine zijrivieren die in de buurt stroomden, zwom genoeg vis om te vangen. Verder waren de uitgestrekte wouden rijk aan wild en gevogelte om op te jagen. Deze manier van leven, waarbij ‘jagers-verzamelaars’ van plek naar plek trokken, werd in het neolithicum geleidelijk aan vervangen door een agrarische samenlevingsvorm. De mensen gingen toen op één plaats wonen in boerderijen met landbouw en veeteelt als bestaansbasis.

Meer informatie: *Utrecht in de prehistorie. Basisrapportage archeologie* 112 (2018) via erfgoed.utrecht.nl.

- ▽ Stukjes houtskool zijn als zwarte brokjes in de vulling van de kuil achtergebleven. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- △ Mesolithische klingkern waar stukken of klingen vuursteen van afgeslagen zijn om te gebruiken als werktuig. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Graven naar verhalen in Utrechtse bodem

Utrecht is voor archeologen een van de interessantste steden van Nederland. Door de verschillende landschappen en de lange bewoningsgeschiedenis is een ongekend rijk bodemarchief ontstaan. In de afgelopen 50 jaar brachten de gemeentelijke archeologen tijdens honderden opgravingen vele verhalen aan de oppervlakte. Ook kreeg Utrecht er maar liefst 10.000 jaar geschiedenis bij.

Annette Bakker, Erik Graafstal en Herre Wynia
werken als archeoloog bij Erfgoed gemeente Utrecht.

De beoefening van archeologie kent in Utrecht een lange en rijke traditie. Die begon in de 18e en 19e eeuw met een brede interesse in de Romeinse oudheid. De provincie Utrecht richtte hiervoor in 1829 de 'Commissie tot opsporing van Romeinse Oudheden' op. Deze commissie voerde onder andere archeologisch onderzoek uit op en rond het Romeinse fort van De Meern. Later nam de Oudheidkundige Commissie van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG) deze rol over, die in 1892 en 1893 de opgravingen in het Romeinse fort van Vechten verrichtte. Vanaf 1929 financierde het PUG de opgravingen op het Domplein.

Tot aan het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw werd het archeologisch onderzoek in Utrecht door verschillende partijen ter hand genomen. De Utrechtse universiteit deed opgravingen op het Domplein, de Dienst Openbare werken van de gemeente Utrecht - met restauratiearchitect en hoofdopzichter Willem Stooker - groef op verschillende plekken in de stad en ook de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) was bij het onderzoek betrokken. Verder deden vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) opgravingen. De grootschalige sloop en nieuwbouw van een flink deel van de binnenstad voor de ontwikkeling van Hoog Catharijne leidde in februari 1972 tot de aanstelling van de eerste

stadsarcheoloog: Tarq Hoekstra. Utrecht was na Rotterdam de tweede stad in Nederland met een eigen archeoloog. Daarmee stond er niet direct een volledig geoutilleerde organisatie. Hoekstra memoreerde later regelmatig hoe het allemaal begon met een geleende kruiwagen, een schep en een stapel papieren vondstzakjes. De rest is geschiedenis.

Stormachtige ontwikkeling

De laatste 50 jaar is er veel veranderd in het werkveld van de gemeentelijke archeologie. Tot 2007 was de zorg voor het bodemarchief een publieke taak. Archeologisch onderzoek werd alleen uitgevoerd door de overheid en universitaire instellingen. Er waren nauwelijks eisen waaraan het onderzoek moest voldoen, waardoor het beschikbare budget en de goede wil van initiatiefnemers vaak leidend waren. Mede door de grootschalige stadsvernieuwing in de binnenstad was het jarenlang rennen van de ene naar de andere opgraving. Hierdoor kon veel onderzoek alleen maar beknopt of soms helemaal niet worden uitgewerkt en vormden korte berichten in de *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* de enige toegang tot de resultaten. Dit veranderde met de ratificatie van het Verdrag van Malta.

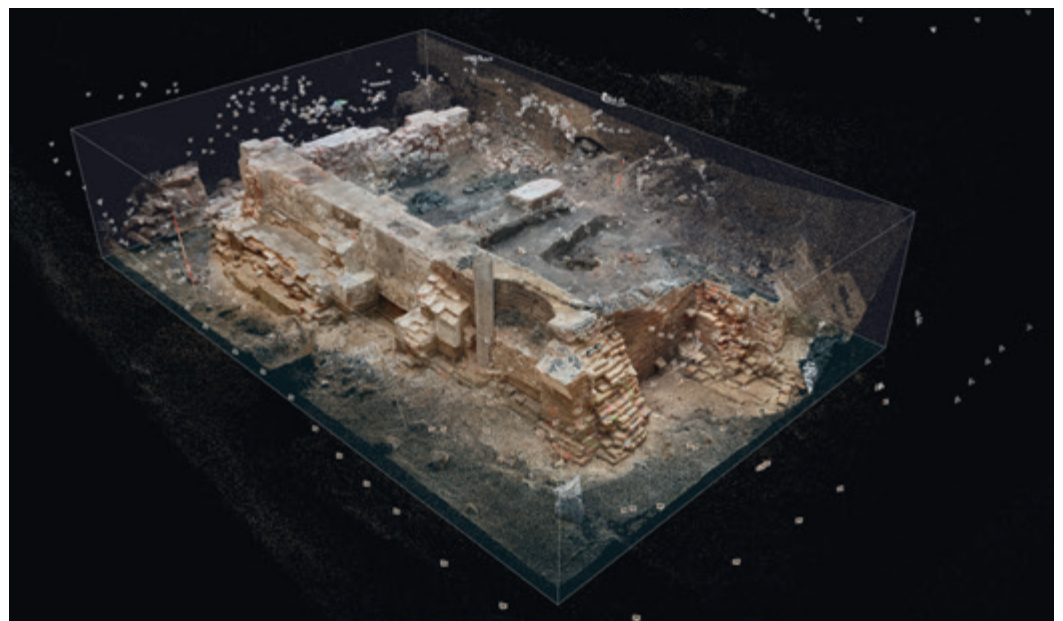
Omdat het archeologisch erfgoed in heel Europa steeds meer onder druk kwam te staan, werd in 1992 het zogenaamde Verdrag van Malta ondertekend door de Europese lidstaten. Dit verdrag kent drie grondprincipes: bij (bouw)projecten moeten archeologische waarden vroegtijdig worden verkend en volwaardig meegewogen, behoud ter plekke ('in situ') heeft de voorkeur en de initiatiefnemer van een bodemverstoring draagt de onderzoekskosten. Toen dit verdrag in 2007 werd verankerd in de Nederlandse wetgeving en twee jaar later in Utrecht werd uitgewerkt in de Verordening op de Archeologische Monumentenzorg, leidde dit tot een aantal grote veranderingen.

Zo zijn de initiatiefnemers van een bouwplan verplicht de kosten voor het archeologisch onderzoek te dragen. Dit betekent dat de archeologen niet meer afhankelijk zijn van de goede wil van een initiatiefnemer. Daarnaast is er door deze verplichting veel meer geld voor archeologisch onderzoek beschikbaar gekomen. Terwijl het onderzoek zich voorheen toespitste op de binnenstad, werken de archeologen tegenwoordig door de hele gemeente, zoals bijvoorbeeld in Leidsche Rijn en het Stationsgebied. Ook moet sinds 2007 al het onderzoek binnen twee jaar worden afgerond met een basisrapportage waarin de onderzoeksresultaten worden ontsloten.

Gecontroleerde vernietiging

Waarom willen jullie alles in de grond laten zitten? Die vraag wordt vaak aan de archeologen van Erfgoed gesteld. Het antwoord is vrij eenvoudig. Archeologie is eigenlijk de gecontroleerde vernietiging van het bodemarchief. Als alle sporen en lagen doorzocht zijn, is het bodemarchief uitgewist. Wat overblijft zijn de vondsten, de documentatie en een rapport. Tijdens het veldwerk is het dan ook cruciaal om de potentiële informatie te herkennen, te

- ▲ Opgraving van de Romeinse nederzetting bij Fort Vechten in 1893. [J.J.A. WINSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Opgravingen van kasteel Vredenburg in 1976. Links stads-archeoloog Tarq Hoekstra. [WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ 3D-fotogrammetrie van de beerkelder van het Ceciliaklooster (achterzijde postkantoor Neude), 2018. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- Bovenkaak van een bruine beer uit de Bronstijd, in 2007 gevonden in Leidsche Rijn. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

Nieuwe verhalen

In een dynamische en snelgroeiende stad als Utrecht is de druk op de ondergrond erg groot door de bouw van duizenden woningen en bedrijfspanden met bijbehorende infrastructuur. Daardoor kan de archeologie lang niet altijd 'in situ' bewaard blijven. Bij de vele honderden opgravingen die sinds de aanstelling van de eerste gemeentelijk archeoloog zijn uitgevoerd, kwamen prachtige verhalen uit alle perioden naar boven. Ze voegen telkens weer nieuwe puzzelstukjes toe aan de rijke Utrechtse bewoningsgeschiedenis.

Rivierlopen

Utrecht is ontstaan op de splitsing van Rijn en Vecht. De ontwikkeling van de stad, met zijn kilometerslange binnenhaven in de vorm van de werven, is bepaald door de historische rivierlopen. Die zijn vanaf 1972 dan ook voortdurend een onderzoeksthema geweest. In 1971 werd bij Achter Clarenburg een oude Rijnbedding ontdekt, waar de stapsgewijze verlanding van de rivier van de Romeinse tijd tot in de 12e eeuw kon worden gevolgd. In de jaren zeventig en tachtig volgden belangrijke waarnemingen in de centrale en noordelijke binnenstad over de loop van de Rijn en Vecht. Het onderzoek in het Stationsgebied heeft daarna veel opgehelderd over de loop van de rivieren aan de westkant. Ook in Leidsche Rijn is de riviertopografie gedetailleerd in kaart gebracht.

Oudste bewoners

Een van de spectaculairste archeologische vondsten van de afgelopen jaren werd gedaan bij het Prinses Máxima Centrum voor kinderoncologie. Daar werd de tot nu toe oudste bewoning binnen de gemeentegrenzen van Utrecht ontdekt: een kuiltje met houtskool dat daar 13.000 jaar geleden door mensen is achtergelaten. Ook uit andere prehistorische periodes zijn bijzondere vondsten gedaan. In Leidsche Rijn is een dichtgeslibde riviergeul opgegraven met honderden botten uit de bronstijd (2000-800 voor Christus). De resten maken duidelijk welke dieren er in wat voor landschap leefden. Een stuk bovenkaak van een bruine beer en botten van edelherten en bevers maken duidelijk dat de oeverwallen van de Rijn toen dichtbegroeid waren met loofbos.

Romeinse limes

Een kernthema van de laatste 25 jaar is de Romeinse grens, de *limes*, sinds 2021 Unesco Werelderfgoed. De ontwikkeling van Leidsche Rijn bood ongekende kansen om een compleet grensgebied in kaart te brengen. Het begon met de ontdekking van het schip De Meern 1 (nu tentoongesteld in Castellum Hoge Woerd) en de limesweg in 1997. Vanaf toen vormde de weg de rode draad in het onderzoek naar de interactie tussen het dynamische rivierlandschap en de Romeinse infrastructuur. Er volgde een reeks bijzondere ontdekkingen op het gebied van waterbeheer (bruggen, rivierbeschoeiingen, een krib), logistiek (een loskade, bouwplaatsen voor houtverwerking) en bewaking (wachttorens). Van de Romeinse grenzen langs Rijn en Donau zijn weinig delen zó gedetailleerd in kaart gebracht.

dateren en te duiden. Parate kennis over de lokale ondergrond, de nieuwste onderzoekstechnieken en actuele onderzoeksvragen is bepalend voor de kwaliteit van het onderzoek. Want een archeoloog in het veld neemt per dag vele beslissingen: waar plaats je een doorsnede door een grondspoor, wat leg je vast op een foto, welke sporen bemonster je? Al die beslissingen, die vaak onomkeerbaar zijn, bepalen wat er na een opgraving resteert aan vondsten en documentatie en daarmee de inhoud en kwaliteit van de eindrapportage. Een andere reden om de informatie in de

bodem 'in situ' te willen bewaren, is de razendsnelle ontwikkeling van nieuwe onderzoekstechnieken. Een mooi voorbeeld is het gebruik van de metaaldetector. Bij een heropgraving van een werkput van de wereldberoemde archeoloog Van Giffen op het Domplein uit 1949, is enkele jaren geleden een metaaldetector ingezet. Met dit instrument, dat destijds nog niet door archeologen werd gebruikt, zijn bij de heropgraving duizenden metaalvondsten gedaan die bij het onderzoek in 1949 compleet waren gemist, waaronder een goudschat uit de 7e eeuw.

- < Replica van een Romeinse wachttoren bij Castellum Hoge Woerd, gebaseerd op een in 2002 in Leidsche Rijn gevonden exemplaar. [DICK GOOSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Opening van Castellum Hoge Woerd in 2015. Het huisvest het archeologiemuseum van Utrecht en het Romeinse schip De Meern 1, dat in 1997 in Veldhuizen werd gevonden. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- > Aan de Zeedijk werd in 2016 een hoektoren van de Bemuurde Weerd opgegraven. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

Ook op het gebied van vooronderzoek is tegenwoordig veel meer mogelijk. Met een grondradar kan 'in de grond gekeken' worden zonder dat de archeologische resten worden verstoord. Bij het veldwerk zijn meetlinten, potlood en papier vervangen door elektronische meetapparatuur, zoals het Robotic Total Station (RTS). Archeologische vlakken worden door drones gefotografeerd, waarvan de opnames direct in een 3D-model kunnen worden omgezet. Ook bij de uitwerking van vondsten maken de archeologen gebruik van nieuwe technieken. Zo kan onderzoek naar de isotopen uit het gebit soms vertellen waar iemand geboren is. Met een XRF-analyse (röntgenfluorescentiespectrometrie) kan de exacte chemische samenstelling van archeologisch materiaal bepaald worden. Zo wordt bijvoorbeeld het goudgehalte van een vroegmiddeleeuwse munt uit de goudschat van het Domplein in een fractie van een seconde vastgesteld.

Gouden middeleeuwen

Tot voor kort werden de vroege middeleeuwen (450-1000 na Christus) aangeduid als duister. Archeologisch onderzoek heeft ondertussen aangetoond dat deze karakterisering niet klopt. Bekend was al dat er in de vroege middeleeuwen werd gewoond rond de voormalige Romeinse forten Domplein en Hoge Woerd. De laatste jaren hebben opgravingen aan de Oudwijkersdwarsstraat, de Croeselaan, het Queeckhovenplein en in Leidsche Rijn aangetoond dat er in deze periode talrijke grote nederzettingen waren op de oevers van de Rijn en Vecht. De honderden opgegraven gouden en zilveren munten, sieraden, barnsteen, geïmporteerd aardewerk en scheepsresten, laten zien dat de welvarende bewoners via de rivieren contact hadden met grote delen van Europa.

Utrechtse schepen

Over de Vecht en Rijn zijn duizenden schepen met bouwmaterialen en handelsgoederen langs en naar Utrecht gevaren. Het is dan ook niet vreemd dat er tot nu toe zestien (delen van) schepen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen zijn gevonden. Het merendeel werd na jaren trouwe dienst ontdaan van bruikbare materialen en vervolgens afgedankt of als oeverversterking hergebruikt. Slechts een paar schepen zijn tijdens het gebruik vergaan. Het Romeinse schip De Meern 1, dat in Castellum Hoge Woerd wordt tentoongesteld, verging tegen het jaar 200 compleet met alles wat toen in de kajuit aanwezig was. In Leidsche Rijn konden maar liefst drie scheepswrakken duurzaam worden bewaard voor toekomstig onderzoek: de Romeinse rivierpraam De Meern 4 in de wijk De Ballije en de vroegmiddeleeuwse schepen Vleuten 1 en 2 in het Máximapark.

Stadsverdediging

De laatste jaren zijn tijdens werkzaamheden resten van verschillende fasen van de stadsmuur, enkele waltorens, de westelijke toegangspoort van kasteel Vredenburg en de singelmuur gevonden. Op de Nieuwekade is in 2001 toren Het Paard ontdekt, die volledig kon worden behouden. Aan de Catharijnekade is een deel van een 16e-eeuwse toren met latrine gevonden, waarvan de contour nog zichtbaar is in het water. Aan de Rijnkade en Catharijnesingel zijn de resten van de westelijke toegangspoort van kasteel Vredenburg, de 16e-eeuwse stadsmuur en grote delen van de singelmuur gedocumenteerd. Bij het Lepelenburg en de Wijde Doelen zijn de resten van de 13e- en 16e-eeuwse stadsmuur tevoorschijn gekomen. En bij de Zeedijk werd een hoektoren en een deel van de muur van de Bemuurde Weerd onderzocht.

Pottenbakkers in de voorsteden

Vanaf de jaren zeventig zijn in de voorsteden Tolsteeg en Bemuurde Weerd resten ontdekt van potten- en tegelbakkerijen op de oevers van de Vecht. Dat deze pottenbakkers actief waren in het laatste kwart van de 13e en in de 14e eeuw is op verschillende locaties uitvoerig gedocumenteerd. Het was echter een verrassing toen bij opgravingen ten noorden van de Kaatstraat in 2015-2016 nieuwe vondsten uitwezen dat hier een eeuw eerder al een pottenbakker werkte. Dat bleek uit kleiwinningskuilen en -greppels die waren opgevuld met potscherven die te dateren zijn in het laatste kwart van de 12e eeuw. Ook werd hier de eerste baksteenoven in de stad Utrecht gevonden.

Voor de samenleving

Het archeologisch onderzoek heeft talloze verhalen opgeleverd. Maar als die niet worden gedeeld met de inwoners van de stad, wat is dan het nut van al die opgravingen? De gemeente Utrecht heeft dan ook altijd veel waarde gehecht aan het delen van al die mooie verhalen met het publiek. In de afgelopen halve eeuw zijn er vele persberichten verstuurd, boeken geschreven, open dagen gehouden, exposities georganiseerd en talloze lezingen en rondleidingen gegeven. En overal in de stad worden bewoners en bezoekers in de openbare ruimte geconfronteerd met de geschiedenis. Zo zijn in de bestrating van het Domplein de contouren van het Romeinse castellum en de middeleeuwse kerken aangeduid en rijdt het verkeer op de Tolsteegbarrière over de omtrek van een van de Tolsteegpoorten. In Leidsche Rijn is het mogelijk om over de Romeinse weg te wandelen en is op een schoolplein in Rijnvliet de complete noordgrens van het Romeinse Rijk gevisualiseerd met gegraveerde natuurstenen banden. En ook bij de grootschalige ontwikkeling van het Stationsgebied is de archeologische rijkdom van de stad zichtbaar gemaakt. Op drie locaties rond het Vredenburg zijn de funderingen van het 16e-eeuwse imposante kasteel Vredenburg herplaatst in de nieuwbouw.

Een belangrijke impuls voor publieksbereik was de aanwijzing van de Neder-Germaanse limes als Unesco-werelderfgoed in 2021. In tegenstelling tot het Rietveld Schröderhuis of de Nieuwe Hollandse Waterlinie ligt het Romeinse erfgoed nagenoeg onzichtbaar onder de grond. Een van de plekken waar dit

deel van onze geschiedenis wél beleefbaar is gemaakt, is DOMunder. In 2014 opende het luik op het Domplein naar een grote ondergrondse ruimte waar met behulp van een 'slimme' zaklamp 2000 jaar geschiedenis ontdekt kan worden. Er is in Nederland geen andere plek waar Romeinse muren, de brandlaag van de Bataafse opstand en funderingen en grafkelders van (vroeg) middeleeuwse kerken in één oogopslag kunnen worden gezien en beleefd.

Ook Castellum Hoge Woerd in Leidsche Rijn speelt een belangrijke rol bij de presentatie van archeologisch onderzoek voor een groot publiek. Elk jaar maken duizenden bezoekers en tientallen schoolklassen kennis met het Romeinse verleden van Utrecht in de eigentijdse replica van een Romeins fort. Die werd in 2015 gebouwd op de ondergrondse resten van het Romeinse fort dat hier ooit gestaan heeft. Het begon allemaal met de wens om de vondsten en verhalen van Leidsche Rijn 'terug te geven' aan de bewoners van het nieuwe stadsdeel. Daar kwam in 2003 het Romeinse schip De Meern 1 bij; maar liefst 30.000 mensen bezochten tijdens twee weekends deze opgraving. En dan was er de ambitie om iets zichtbaar te maken van het Romeinse fort op de Hoge Woerd. Al snel werd duidelijk dat dit alleen kon slagen in combinatie met andere functies, zoals een theater, stadsboerderij en restaurant. Uit deze ingrediënten kwam het concept van Castellum Hoge Woerd voort. De bezoeker vindt er niet alleen het meest complete Romeinse rivierschip van Noordwest-Europa, maar ook het verhaal van 3000 jaar wonen en werken in het hart van Nederland.

In de 50 jaar dat Erfgoed bestaat bij de gemeente Utrecht, hebben tientallen Utrechters een vrijwillige bijdrage geleverd bij de uitwerking van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Er zijn vele duizenden scherven bij elkaar gezocht om complete potten en kruiken te maken, archieven en foto's geordend en honderden bijzondere verhalen verteld en opgeschreven. De laatste jaren is daar een grote nieuwe groep vrijwilligers bijgekomen. Zij helpen bij Museum Hoge Woerd met rondleidingen, klassenbezoeken en in de ArcheoHotspot, waar archeologie beleefbaar wordt gemaakt voor het brede publiek. Leden van de Vereniging van Vrijwilligers in de Archeologie (AWN) en individuele vrijwilligers werken daar samen met medewerkers van Museum Hoge Woerd en Landschap Erfgoed Utrecht.

Toekomstige verhalen

Utrecht staat de komende jaren voor grote uitdagingen op het gebied van klimaatadaptatie, energietransitie en woningbouw. Dit betekent dat er duizenden bomen zullen moeten worden geplant, honderden kilometers riool vervangen en velden vol met zonnepanelen en windmolens aangelegd. Daarbij komt de bouw van duizenden woningen, voor een aanzienlijk deel in de bestaande stad. Door al deze activiteiten neemt de druk op het bodemarchief enorm toe. Dat vraagt bijvoorbeeld om nog slimmere manieren van 'archeologievriendelijk' bouwen. Maar het is ook onvermijdelijk dat de archeologen van Erfgoed op grote schaal archeologisch onderzoek gaan doen. De ervaring van de afgelopen halve eeuw wijst uit dat daarbij prachtige nieuwe verhalen tevoorschijn zullen komen!

▲ Op speurtocht in DOMunder met een 'slimme' zaklamp.

MIKE BINK

▼ Archeoloog Annette Bakker staat het Jeugdjournaal te woord bij opgravingen aan de Oudwijkerdwardsstraat in 2021.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Beerkelder van het Ceciliaklooster

Jeroen van der Kamp is archeoloog bij Erfgoed gemeente Utrecht.

In 2018 begon de verbouwing van het voormalige hoofdkantoor aan de Neude. Het monumentale pand is herbestemd en dient nu onder meer als onderkomen van de bibliotheek. Tijdens de bouwwerkzaamheden voerden Utrechtse archeologen onderzoek uit op de binnenplaats aan de zijde van de Oudegracht. De bodem leverde een groot aantal ontdekkingen op, waaronder een rivierbedding uit de 9e eeuw en afvalkuilen en funderingen uit de late middeleeuwen. De meeste sporen behoorden tot het Ceciliaklooster, dat vanaf 1400 op deze plek stond. Dit besloten vrouwenklooster was vooral bedoeld voor adellijke dames en was zodoende zeer welvend. De vraag was of deze welvaart ook uit de vondsten zou blijken.

Tijdens de opgraving werd een 16e-eeuwse beerkelder aangetroffen die door de zusters moet zijn gebruikt. In de bijna 5 meter diepe kelder lag een dikke laag uitwerpselen met daarin duizenden vondsten. Het aardewerk, dat overigens een weinig elitaire indruk maakt, bestond uit kookgerei (zoals bakpannen, kookpotten en een vetvanger), vele pispotten, kannen, (pap)kommen en een zalfpot van steengoed. Tussen deze scherven vonden de archeologen een fragment van een loodtinnen devotie- of huisaltaartje uit de 15e eeuw. In de vulling van de beerkelder werden bovendien minstens negen beukenhouten borden aangetroffen, waarvan er vijf als een stapel zijn weggegooid. Andere houten objecten zijn een spatel, een worstpen, een versierde deksel van een kistje, een spinstok, bezems en een gedraaide meubelspijl. Een zuster heeft bovendien een versleten leren schoen in de beerkelder gegooid.

Het menu van de zusters

De beerkelder bevatte veel plantaardige resten en dierenbotten, waaronder duizenden visresten. Op basis hiervan kunnen we het menu van de zusters reconstrueren. Hun dieet blijkt behoorlijk afwisselend te zijn geweest en zij aten zowel vlees en gevogelte als vis. Schaaap en/of geit en rund werden het meeste geconsumeerd, terwijl soms ook varken werd gegeten. Er stond ook wel eens wild op het menu, namelijk edelhert, konijn en haas. Dit mag als vrij bijzonder worden beschouwd, aangezien het jachtrecht was voorbehouden aan de adel. Van het gevogelte waren kip en diverse eendesoorten favoriet, terwijl een enkele keer gans, watersnip of goudplevier werden opgediend. Ook de visresten laten een grote variatie zien: er zijn zoetwatersoorten (zoals brasem, kopvoorn, karper, baars en pos), trekvisen (waaronder paling, bot en zalm of zeeforel) en zeevissen (zoals schol, kabeljauw, haring, stekelrog en doornhaai).

De plantenresten zijn afkomstig van granen, boekweit en rijst. De fruit- en notensoorten zijn onder meer aalbes, appel, bosaardbei, bosbes, braam, druif, hazelnoot, kruisbes, peer, pruim, vijg, vlier, walnoot, kers en zwarte moerbeï. Het aandeel van groenten en peulvruchten is daarentegen vrij beperkt en bestaat uit andijvie of cichorei, Spaanse peper, tuinboon en veldsla. De tientallen zaden van Spaanse peper zijn een zeldzame vondst en vormen een indicatie voor luxe eetgewoonten. Het voedsel werd op smaak gebracht met kruiden en specerijen zoals kruidnagel, koriander, paradijskorrel, saffloer en zwarte mosterd. Kortom, de vondsten uit de beerkelder laten zien dat de adellijke zusters van het Ceciliaklooster konden genieten van een goed gedekte tafel met een grote keuze aan producten.

De mooiste vondsten van het Ceciliaklooster zijn tentoongesteld in een mini-expositie op de tweede verdieping van Bibliotheek Neude.

▲ Utrechtse archeologen onderzoeken de vulling van de 16e-eeuwse beerkelder. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

< Voor- en achterkant van een van de beukenhouten borden uit de beerkelder. [RESTAURATIEATELIER RESTAURA](#)

Op zoek naar kasteel Vredenburg

Hoewel het kasteel Vredenburg rond 1580 grotendeels gesloopt werd, waren delen nog eeuwenlang zichtbaar en kwamen funderingen tevoorschijn bij werkzaamheden. De afgelopen halve eeuw is er veel archeologisch onderzoek gedaan bij de bouw van parkeergarages en het Muziekcentrum. In de grachtvulling vonden de archeologen fragmenten van beeldhouwwerk en honderden kogels. De opgravingen hebben ons veel geleerd over het kasteel en het leven van de soldaten die er verbleven. Enkele onderdelen van het kasteel zijn herplaatst en weer zichtbaar gemaakt voor het publiek.

Jeroen van der Kamp is archeoloog bij Erfgoed gemeente Utrecht.

Met doffe klappen laten de mannen hun zware sloophamers neerkomen op de massieve muurresten van het Spanjaardsgat, de bijnaam van de zuidwestelijke hoektoren van kasteel Vredenburg. Het is enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog en in Utrecht is men bezig een van de laatste bovengrondse resten van het kasteel af te breken.

In 1528 had Karel V, koning van Spanje en keizer van het Heilige Roomse Rijk waartoe ook de Nederlandse gewesten behoorden,

opdracht gegeven deze dwangburcht te bouwen. Binnen de Utrechtse bevolking woedde namelijk al jarenlang een strijd tussen de aanhangers van het Habsburgse vorstenhuis en die van de gezworen vijand van Karel V, de hertog van Gelre. Het kasteel, niet in de laatste plaats bedoeld om de opstandige inwoners van Utrecht onder de duim te houden, diende in de ogen van Karel V om de vrede te bewaren en zou daarom de naam 'Vredeborch' dragen. Het lag binnen de stadsmuren en op de plek van het middeleeuwse Johanniterklooster, dat daarvoor gedeeltelijk moest worden gesloopt. Op het hoogtepunt van de

bouwactiviteiten waren er maar liefst 1500 man aan het werk, waardoor het kasteel al na 132 dagen verdedigbaar was. Het torende met zijn vier enorme hoektorens en zijn poortgebouw met indrukwekkend beeldhouwwerk hoog boven de stad uit.

De burcht had een oppervlakte van maar liefst 135 bij 145 meter en was gebouwd naar de modernste inzichten op het vlak van vestingbouw, in een tijd waarin het gebruik van kanonnen steeds belangrijker werd. De metersdikke muren en de brede grachten hebben echter niet kunnen voorkomen dat de Vredenburg slechts een kort leven beschoren was en reeds aan het begin van de Tachtigjarige Oorlog werd ingenomen. In december 1576 begon de Utrechtse bevolking aan het beleg van het gehate kasteel en na zeven weken had de Spaanse commandant D'Avila geen andere keus dan zich gewonnen te geven. Op 11 februari 1577 vertrokken de Spaanse soldaten met hun vrouwen, kinderen, wapens en inboedel, waarna de Vredenburg er enkele maanden verlaten bij stond.

Volgens overlevering trok op de avond van 2 mei 1577 een stoet Utrechtse vrouwen in optocht naar het kasteel onder aanvoering van Catharina (Trijn) van Leemput. Ze hadden besloten niet langer te wachten op goedkeuring van het stadsbestuur, maar het kasteel eigenhandig te slopen. Het zou uiteindelijk vier jaar kosten voordat de

Vredenburg verdwenen was en men met het puin ervan de slotgracht had gedempt. Het westelijk deel van het kasteel, inclusief de beide torens, maakte deel uit van de stadsmuur en werd daarom gespaard. Toen in 1824 de Nieuwe Hollandse Waterlinie was voltooid, verloor de Utrechtse stadsverdediging zijn functie. In 1828 gaf koning Willem I daarom toestemming om deze af te breken, inclusief het westelijke front van de Vredenburg. In de jaren 1832-1842 werden tussen de resten van de twee hoektorens een koperpletterij en een gasfabriek gebouwd, waarvoor de westelijke kasteelmuur moest worden verwijderd. In 1869 werd de noordwestelijke toren afgebroken en in 1882 besloot het stadsbestuur ook het Spanjaardsgat grotendeels te slopen. Alleen het oostelijke deel van de toren bleef op dat moment nog staan. Maar bijna dertig jaar later kennen de werklieden met hun sloophamers geen genade en steen voor steen verdwijnt het laatste aandenken aan de Vredenburg.

Het kasteel komt tevoorschijn

Toch was de Vredenburg na de afbraak van de westelijke hoektorens niet helemaal verdwenen. De ondergrondse resten lagen namelijk tot 1951 nagenoeg ongeschonden verborgen onder het Vredenburgplein en de eerste Jaarbeursgebouwen, die in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw waren verrezen aan de westzijde van het plein. In 1951, tijdens bouwwerkzaamheden van een nieuwe kademuur, kwamen twee zware stukken beeldhouwwerk van zandsteen uit het water van de singel tevoorschijn. Het grootste stuk bestond uit twee met

bladornament versierde zuilen, de ene bekroond met een keizerskroon, de andere met een koningskroon. Tussen en om de zuilen slingert een brede band met de tekst PLUS OULTRE ('Steeds verder'), de wapenspreuk van Karel V.

In de twee daaropvolgende decennia kwamen bij verschillende werkzaamheden regelmatig kleine delen van het kasteel in het zicht, namelijk tijdens de aanleg van een

- < Opgraving van kasteel Vredenburg in 1976. [WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ^ Sloop van de laatste bovengrondse resten van het Spanjaardsgat rond 1910. Op de achtergrond de Korenbeurs uit 1894. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ De Vredenburg naar een anoniem schilderij uit circa 1540 op een gravure van Coenraad Decker uit 1656. De gevel van de poort is versierd met beeldhouwwerk. [RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM](#)

↗ De koperletterij en de gasfabriek van W.H. de Heus ingeklemd tussen de twee overgebleven westelijke hoektorens van Vredenburg, gezien vanaf de Catharijnebrug rond 1859. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

↗ Actiecomité 'Vredenburg... nooit weg' verzette zich in 1976 tegen verwijdering van de resten van kasteel Vredenburg. Het comité werd gesteund door Oud-Utrecht.

[COLLECTIE ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

↖ Stadsarcheoloog Tarq Hoekstra te midden van de kasteelmuren tijdens de opgraving in 1976. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

riool (1959), de bouw van het Secretariaatsgebouw voor de Jaarbeurs (1960), de herinrichting van het Vredenburgplein (1961), de aanleg van de zogenaamde spuiroker (1968), de sloop van de Jaarbeursgebouwen (1970) en de bouw van de expeditiekelder van warenhuis V&D (1970). Keer op keer werden de resten gedocumenteerd en vervolgens gesloopt.

Het eerste grootschalige archeologische onderzoek vond plaats tijdens de bouw van een parkeergarage onder het Vredenburg in 1971, waarbij de zuidoostelijke hoek van het kasteel bloot kwam te liggen. De resten behoorden tot onder meer de zuidelijke hoofdepoort en de zuidoostelijke hoektorens, bijgenaamd de Hollandsche Toren. Gek genoeg had niemand gerekend op de aanwezigheid hiervan op deze plek. 'Op verzoek van Monumentenzorg legde de aannemer de fragmenten over 25 á 30 meter toen volledig en met bijzonder grote zorg bloot. Bekend was dat dit gedeelte gedetailleerder zou zijn dan de resten elders, maar de gangetjes, schietgaten en gemakken die nu het daglicht zagen, vormden toch een volslagen verrassing.' In een extra verga-

dering boog het college van burgemeester en wethouders zich over de vraag of de kasteelresten in stukken gezaagd moesten worden voor terugplaatsing elders in de stad. Helaas bleken de hoge kosten onoverkomelijk en was sloop de enige optie. De grootste opgraving vond, vooruitlopend op de bouw van Muziekcentrum Vredenburg, plaats in 1976 en stond onder leiding van Tarq Hoekstra, de eerste Utrechtse stadsarcheoloog. In de noordoostelijke hoek van het kasteel werden resten aangetroffen van de kerk en het hoofdgebouw van het Johanniterklooster. Dit hoofdgebouw stond op de binnenplaats van de Vredenburg en was onderdeel van het kasteel geworden. Tussen de funderingen van de kerk en het hoofdgebouw troffen de archeologen bijna honderd graven van kloosterlingen aan. Ook werden er in 1976 overblijfselen gedocumenteerd van de noordelijke kasteelmuur met geschutskelder, een gang die naar de onderverdieping van de noordoostelijke hoektoren leidde (bijgenaamd de Vlaamse Toren), de oostelijke muur van de Vredenburg, de aanzet van een traptoren met spiltrap, een latrine en een voorraadruimte. Tijdens het opgraven van de zeskantige geschutskelder deden de archeologen een verrassende ontdekking. Als gevolg van een zeer ongelijke fundering was het zuidelijke gedeelte ervan nog tijdens de bouw verzakt, waardoor het gewelf instortte. De gangen, spiltrappen en schietgaten waren vervolgens dichtgemetseld en de geschutskelder werd nooit in gebruik genomen. Toen in 1978 de oostelijke geschutskelder werd opgegraven, bleek ook deze nog tijdens de bouw te zijn verzakt, ingestort en dichtgemetseld.

Beschermheilige tussen de kloostermoppen

In de periode 2006-2014 vonden er diverse kleine en grote archeologische onderzoeken plaats in het kader van de grootschalige metamorfose van het Stationsgebied en de bouw van het vernieuwde TivoliVredenburg. Onderdeel hiervan was de constructie van een grote parkeergarage, die in 2014 werd voorafgegaan door een opgraving. De archeologen van de gemeente Utrecht onderzochten de vulling van de zuidelijke kasteelgracht en troffen ook resten aan van de zuidwestelijke toren en een deel van de zuidelijke hoofdboort. In de vijf meter dikke muur van de hoektoren werd een smalle sluisgang aangetroffen. De in- en uitlaat daarvan lagen onder het waterniveau in de grachten, waardoor ze vanaf de buitenzijde onzichtbaar waren.

Het bestaan van de sluisgang was reeds bekend van 19e-eeuwse opmetingsteekeningen van het Spanjaardsgat, maar ook in een document van architect Rombout II Keldermans van 6 maart 1530 werd 'eene secrete spuyte of verlaet' genoemd. Tijdens de opgraving in 2014 kon worden

aangetoond dat er in de sluisgang een groot waterrad heeft gedraaid, dat vanuit het onderste torenvertrek kon worden aangedreven. Zo pompten de soldaten water uit de singel naar de grachten rond het kasteel in perioden van droogte. Ter hoogte van de hoofdboort werden op de grachtbodem zware eikenhouten balken aangetroffen waarop de 25 meter lange toegangsbrug was gefundeerd. Het meest noordelijke deel, vlak voor de poort, bestond uit een 3½ meter lange ophaalbrug, zoals blijkt uit de kleine brugkelder die in het poortgebouw aanwezig was.

De bijna 6 meter diepe en 28 meter brede zuidelijke gracht bleek grotendeels te zijn opgevuld met kloostermoppen, die tijdens de sloop van de Vredenburg doelbewust in het water waren gegooid. Tussen het puin vonden de archeologen duizenden voorwerpen, waarvan een deel verband houdt met de zeven weken durende belegering. Bijna 800 kogels voor handvuurwapens en 119 mortier- en kanonskogels laten zien hoe zwaar er gevochten is. Andere vondsten die mogelijk verband houden met het beleg zijn een kogelmaat (om de diameter van een kanonskogel te meten), fragmenten van een musketloop, een rapier (een smal steekzwaard), een kruitmaat, een hellebaard en tientallen messing rozetten en klinknagels van helmen.

Minstens even fascinerend zijn de vele fragmenten van het beeldhouwwerk waarmee de hoofdboort moet zijn gedecoreerd. Tussen het puin vonden de archeologen een wapenschild met de afbeelding van een dubbelkoppige adelaar, twee koppen en een poot van een griffioen, versierde kapitelen en een banderol met de bekende tekst PLUS OULTRÉ. De meest imposante vondst is een meer dan levens-

^ Het (gedeeltelijke) beeld van Sint Andreas dat in 2014 werd gevonden. [RESTAURATIEATELIER RESTAURA](#)

✓ 3D-reconstructie van de zuidelijke toegangsbrug van kasteel Vredenburg. [DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

groot en oorspronkelijk verguld beeld van een man in een lang gewaad, waarvan schouders en hoofd helaas ontbreken. Het schuine kruis aan de rechterzijde van het beeld toont onomstotelijk aan dat het om Sint Andreas gaat, een van de twaalf apostelen en in de middeleeuwen een populaire beschermheilige. Enkele dagen nadat de Utrechtse archeologen in 2014 Sint Andreas in de grachtvulling hadden aangetroffen, kregen zij bezoek van hun voorganger Tarq Hoekstra. Het beeld deed hem terugdenken aan zijn eigen opgraving van de Vredenburg bijna veertig jaar eerder. Daarna had hij jaren besteed aan archiefonderzoek en de interpretatie van honderden rekeningen uit de periode waarin het kasteel werd gebouwd. Hoekstra meende zich te herinneren daarbij de naam van Sint Andreas te zijn tegengekomen en beloofde de archeologen zijn documentatie erop na te slaan. Niet lang daarna liet hij weten dat hij een bouwrekening uit 1532 had gevonden met een betaling aan 'Gerardt in de Struys, leydecker ende borger tUtrecht'. Uit de tekst blijkt dat deze Utrechtse leidekker werd ingehuurd om een afdakje te maken voor het beeld van Sint Andreas bij de poort van kasteel Vredenburg. Vermoedelijk was het beeld bevestigd aan de gevel van het poortgebouw. Het is een mooi voorbeeld van de manier waarop archeologie en historische bronnen elkaar kunnen aanvullen en versterken.

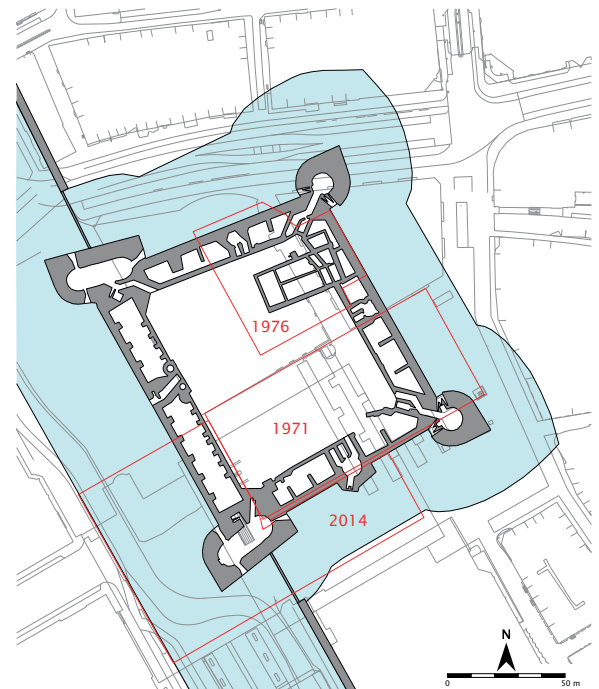
Alsnog te zien

In 1971 bleek terugplaatsing van de onverwacht gevonden kasteelmuren financieel onhaalbaar. In 2014 was dat gelukkig beter geregeld en was vooraf al bepaald dat de kasteelresten - indien mogelijk - teruggeplaatst zouden worden in de nieuwe situatie. En dus werden tijdens

de opgraving de muren van de zuidwestelijke toren en de hoofdboort in grote blokken gezaagd en tijdelijk elders opgeslagen. Voordat het dak van de nieuwe parkeergarage werd aangebracht, zijn de resten van de poort in februari 2015 teruggeplaatst op het bovenste parkeerdek, waar deze nu voor bezoekers van de garage in hun volle glorie te bewonderen zijn. De restanten van het Spanjaardsgat zijn in de zomer van 2016 teruggeplaatst langs de oostelijke rand van de opnieuw uitgegraven Stadsbuitengracht, die hier over de nieuwe parkeergarage heen stroomt onder de Stadskamer van het vernieuwde Hoog Catharijne. Samen met de restanten van de Hollandsche Toren en de resten van de Vlaamse Toren en de oostelijke kasteelmuur in de fietsenkelder onder het huidige woonwinkelmok De Vredenburg, vormen ze de laatste zichtbare overblijfselen van de ooit zo imposante Vredeborch. De vele opgravingen in de afgelopen 50 jaar hebben ons veel geleerd over het kasteel en het leven van de soldaten die er verbleven. De komende jaren zullen we bij Erfgoed gemeente Utrecht werken aan een overzichtspublicatie waarin alle archeologische gegevens worden gecombineerd met de resultaten van het eerdere archiefonderzoek van Tarq Hoekstra.

Literatuur

- T. Hoekstra, 'Vredenburg; de bouw van en het leven op een zestiende eeuwse citadel (1529-1532)', in: G. Bakker en T. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen. 25 jaar archeologie en bouwgeschiedenis in Utrecht* (Utrecht 1997) p. 112-143.
- J.S. van der Kamp, *St. Andries tussen de kloostermoppen. VRE02: Archeologisch onderzoek van kasteel Vredenburg* (Basisrapportage Archeologie 129, Utrecht 2021).
- E. Kylstra en R. de Kam, *Kasteel Vredenburg. Op de drempel van een nieuwe tijd* (Utrecht 2008).
- J.G. Riphaagen, *Vredenburg gekraakt: beleg en afbraak van een dwangburcht 1576-1577* (Utrecht 1977).
- D.R. Stiller, *Utrecht Vredenburg. Vanaf de toren een duik in de slotgracht van kasteel Vredenburg* (Basisrapportage Archeologie 81, Utrecht 2013).
- M. de Weerd-van Goch, *Een halve eeuw kasteel Vredenburg. De indeling en functie van kasteel Vredenburg te Utrecht beschouwd door middel van boedelinventarissen* (Bachelorscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit Utrecht 2020).

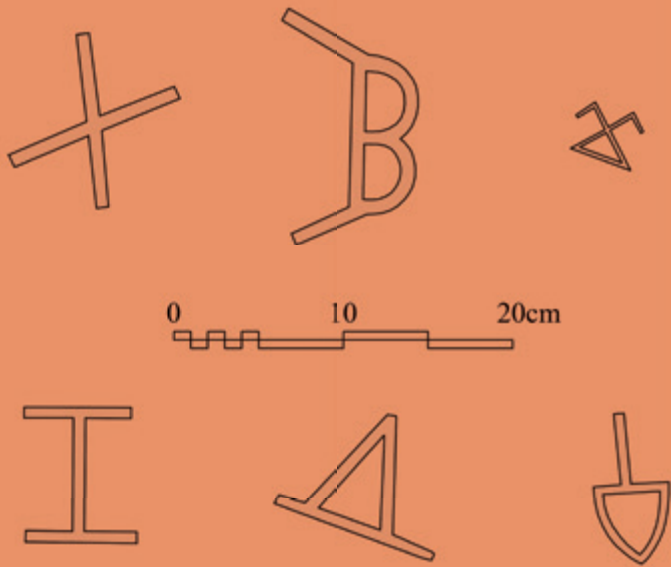

▲ Plattegrond van kasteel Vredenburg met de ligging van de belangrijkste opgravingen uit 1971, 1976 en 2014.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

▼ Teruggeplaatste restanten van het poortgebouw en de noordelijke brugligger in de parkeergarage onder het nieuwe Entreegebouw van Hoog Catharijne. ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Handtekening van de steenhouwer

Hein Hundertmark is bouwhistoricus bij Erfgoed gemeente Utrecht en werkt daarnaast als zelfstandig bouwhistoricus.

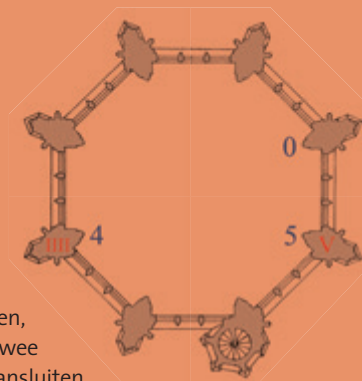
Vijf jaar lang staat de Utrechtse Domtoren in de steigers om te worden gerestaureerd. Tijdens de werkzaamheden wordt bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Vanaf de steigers is het mogelijk om delen van de toren te onderzoeken die normaal niet zichtbaar zijn, waardoor we in staat zijn om de monumentale waarden van het materiaal beter te beoordelen en daarmee indien nodig de werkzaamheden bij te sturen. Tijdens het onderzoek worden regelmatig nieuwe ontdekkingen gedaan die een bron van informatie vormen over de bouwgeschiedenis van de toren, die in 1382 gereed kwam. In 2021 konden drie van de acht pijlers van de lantaarn (opengewerkte bekroning met carillon) worden onderzocht, waarbij bewerkingsporen werden aangetroffen die zijn aangebracht door de steenhouwer van de Domtoren.

Net als in 1902-1909, toen de lantaarn voor de laatste keer werd gerestaureerd, zijn ook nu steenhouwersmerken gevonden. Dit zijn gehakte merken van enkele centimeters groot, waarmee de steenhouwer zijn werk 'signeerde'. Het persoonlijke merk was niet alleen een bewijs voor geleverd werk, maar vormde ook een kwaliteitscontrole. De steenhouwersmerken werden aangebracht op de niet-zichtbare bovenzijden van de natuursteenblokken en zijn dus alleen waarneembaar als een blok wordt uitgenomen om te worden vervangen.

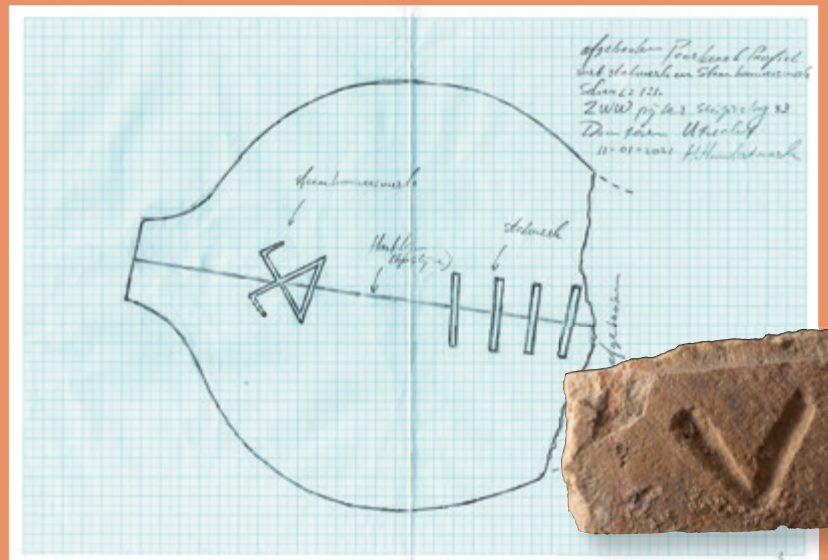
Paar- en plaatsmerken

Er zijn ook andere merken aangetroffen. Zo zijn er twee soorten zogenoemde stelmerken gevonden, die dienden als aanwijzing voor de steenzetter bij het plaatsen van de blokken. Paarmerken werden op twee natuursteenblokken aangebracht, waarbij het merk over de voegnaad tussen de blokken doorloopt. Er werd mee aangeduid dat die blokken bij elkaar hoorden, waarbij tijdens het plaatsen van de blokken de twee helften van het merkteken op elkaar moesten aansluiten.

Plaatsmerken werden gebruikt om de locatie van de natuursteenblokken in een van de acht pijlers van de lantaarn weer te geven. Tot nu toe zijn drie pijlers van de lantaarn onderzocht. Daarbij is op

de zuidwestelijke pijler het Romeinse cijfer III waargenomen en op meerdere natuursteenblokken van de zuidoostelijke pijler het Romeinse cijfer V. Opmerkelijk is dat bij de noordoostelijke pijler van de lantaarn plaatsmerken ontbreken. We kunnen daaruit concluderen dat de acht pijlers van de lantaarn een nummering hebben van 0 t/m 7, in plaats van de gebruikelijke nummers 1 t/m 8. Verder onderzoek aan de andere pijlers gaat uitwijzen of inderdaad deze uitzonderlijke nummering werd aangehouden. En wie weet wat het bouwhistorisch onderzoek de komende twee jaar ons nog meer gaat vertellen over de bouw en levensloop van het icoon van Utrecht.

- ↗ Steenhouwersmerken in de lantaarn van de Domtoren. De bovenste drie werden ook vastgelegd in 1902-1909, de onderste drie zijn nieuw ontdekt. HEIN HUNDERTMARK
- ↗ Twee natuursteenblokken met een steenhouwersmerk (blauwe pijl) en een paarmerk (rode omcirkeling). Onderaan houdt een smeedijzeren anker de blokken bijeen. HEIN HUNDERTMARK
- ↗ Documentatietekening met een steenhouwersmerk en rechts het plaatsmerk III. HEIN HUNDERTMARK
- ↗ Het plaatsmerk V. RICHARD RODENBURG
- ↖ Plattegrond van de lantaarn van de Domtoren, met in rood de aangetroffen plaatsmerken III en V. In blauw de pijlnummering 0, 4 en 5. HEIN HUNDERTMARK

Bouwhistorie, een gemeentelijke taak

De aanstelling van Frans Kipp was in 1975 het begin van systematisch bouwhistorisch onderzoek door de gemeente Utrecht. Maar eerder werd er bij de afdeling Monumenten al onderzoek gedaan met het oog op restauraties, en na 1975 werd die ene bouwhistoricus al snel een hele afdeling. Wie waren deze gemeentelijke gebouwonderzoekers, hoe gingen zij te werk en wat leverde dat op aan bouwhistorische kennis? Vele huizen in Utrecht bleken bijvoorbeeld een middeleeuwse oorsprong te hebben, verstopt achter latere toevoegingen.

^ Kapconstructie van de koorsluiting van de Catharinakerk, 1518 of 1519. Dendrochronologisch onderzoek levert niet alleen gegevens over de datering, maar ook over de herkomst van het hout. [KAREL EMMENS](#)

7 Vier generaties 'monumentencheffs' Willem Stoker, Coen Temminck Groll, Cees Baart de la Faille en Jan van Niekerk, gefotografeerd in 1980. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

> Kleurrijke 17e-eeuwse beschildering op een balklaag van Plompstorengracht 11, verstopt boven een later stucplafond. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

Jan van der Hoeve werkt als bouwhistoricus voor Erfgoed gemeente Utrecht.

Nadat de rijksoverheid in de late 19e eeuw de eerste stappen op het gebied van de monumentenzorg had gezet, volgden in de eerste helft van de 20e eeuw verschillende gemeenten dit voorbeeld. Hiertoe behoorde ook Utrecht. In 1927 kreeg de stad haar eerste monumentenverordening, een lijst van beschermde monumenten en een monumentencommissie. Willem Stoker (1892-1983) werd de eerste gemeentelijk adviseur voor monumentenzorg. Vanuit zijn functie als opzichter bij Gemeentewerken

was hij eerder betrokken geweest bij restauraties van gemeentelijke gebouwen en - nog niet formeel beschermde - monumenten. In zijn nieuwe rol gaf hij niet alleen advies over restauratie van monumenten, maar verrichtte ook zelf onderzoek. Dit was een eerste vorm van gemeentelijk bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van planbeoordeling en uitvoering van werkzaamheden. De aanstelling van een gemeentelijk archeoloog was in 1928 kennelijk nog een stap te ver, want het gemeentebestuur volgde een aanbeveling van de monumentencommissie in die richting niet op. Dat betekende dat Stoker zich ook met archeo-

logische vraagstukken moest bezighouden. Een vraag van Vereniging Oud-Utrecht naar de oorspronkelijke ligging van de Heilige Kruiskapel was aanleiding voor een uitgebreide opgraving op het Domplein, waarbij gerenommeerde archeologen betrokken raakten. Stooker zette zijn nieuw verworven kennis over archeologisch onderzoek in bij zijn werkzaamheden rond monumenten. Vanaf 1946 kon hij die voortzetten vanuit de nieuw opgerichte Sector Monumentenzorg. In die functie heeft hij een belangrijke aanzet gegeven voor de gemeentelijke onderzoekstraditie in Utrecht. Dit deed hij door eigenhandig bouwhistorisch onderzoek te doen, de resultaten daarvan te publiceren en het gemeenschappelijk archeologisch en bouwhistorisch onderzoek te bevorderen.

Historische gelaagdheid

Na de pensionering van Stooker in 1957 werd de architect Coenraad Liebrecht Temminck Groll (1925-2015) hoofd van de nieuwe afdeling Gebouwen en Monumenten binnen de dienst Openbare Werken. Ook hij adviseerde bij restauratiewerkzaamheden. Net als zijn voorganger zag hij bouwhistorisch onderzoek en documentatie voorafgaande en tijdens de restauratie als een gemeentelijke taak. Daarbij ontdekte hij dat vele huizen in Utrecht een middeleeuwse oorsprong hadden, vaak verstopt achter jongere bouwdeelen en afwerkingen. Deze huizen waren alleen nog herkenbaar in de bouwvorm, gebruikte baksteen, balklagen en kappen, vooral tijdens verbouwingen. Deze waarnemingen vormden een basis voor zijn proefschrift *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere noordwesteuropese steden* in 1963.

Als geen ander beseftte Temminck Groll dat alleen kennis een goede basis vormt voor verantwoorde restauraties en dus voor goede monumentenzorg. En die kennis kan alleen worden verworven door systematisch onderzoek. In een samenwerkingsverband met de Rijksuniversiteit Utrecht gaf hij de aanzet tot een algehele inventarisatie van oude huizen in Utrecht. Deze inventarisatie, uitgevoerd door P.J.E. Luykx, heeft een kaartstelsel opgeleverd met bouwhistorische gegevens over typologie, bouwmassa, baksteenformaten, balklagen, kapconstructies en interieurs van individuele huizen. Deze gegevens zijn gebruikt bij het opstellen van monumentenlijsten, onderbouwing van adviezen en diverse publicaties.

Met artikelen in het *Maandblad Oud-Utrecht* en het gemeentelijke tijdschrift *De Timmerwerf* wist Temminck Groll de publieke interesse voor de monumentenzorg aanzienlijk te verbreden. De gepubliceerde onderzoeken vallen op door hun aansprekende en beeldende presentatie. In enkele tekeningen wist hij beeld te geven van het object en zijn bouwgeschiedenis. Temminck Groll heeft bovendien veel bijgedragen aan het beeld van Utrecht als belangrijkste

- < Bart Klück en Frans Kipp tijdens onderzoek aan Wed 5 in 1976 of 1977. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- ✓ Laatmiddeleeuwse balklaag en peerkraalconsole in Janskerkhof 2-3, te voorschijn gekomen tijdens de verbouwing. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- > De bouwfases van het stadhuiscomplex in het boek 'Het stenen geheugen', dat in 1997 verscheen bij het 25-jarige bestaan van de afdeling archeologie en bouwhistorie. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- ↘ Beschilderde middeleeuws moerbalk in Nieuwegracht 61. Omdat deze vanaf de 17e eeuw was omtimmerd, zijn de kleuren helder gebleven. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

mingen tijdens restauraties of verbouwingen, steeds gecombineerd met een studie van historisch beeldmateriaal en archiefgegevens. Documentatie van muurwerk, balklagen en kapconstructies gaf een gedetailleerd beeld van de bouwen gebruiksgeschiedenis van individuele gebouwen. En al snel werd duidelijk dat juist de details de meeste informatie bevatten. Met een vlotte hand van tekenen zette Kipp de resultaten op papier. Door systematisch onderzoek bij nagenoeg alle verbouwingen, konden de veranderingen in het straatbeeld en het stadsbeeld steeds beter in kaart worden gebracht. Zeer aansprekend zijn de series tekeningen over de ontwikkeling van gevelwanden door de eeuwen heen, die zich kenmerken in steeds verdergaande verhoging en vergroting van de huizen. Eén van de mooiste voorbeelden hiervan is te vinden in het boek *Het stenen geheugen*, dat in 1997 is uitgegeven bij het 25-jarige bestaan van de gemeentelijke afdeling archeologie en bouwhistorie. Hierin is de ontwikkeling van het stadhuiscomplex verbeeld in tientallen bouwfases. Daartoe zijn de opeenvolgende bladzijden verknipt in smalle strookjes - een kunst-

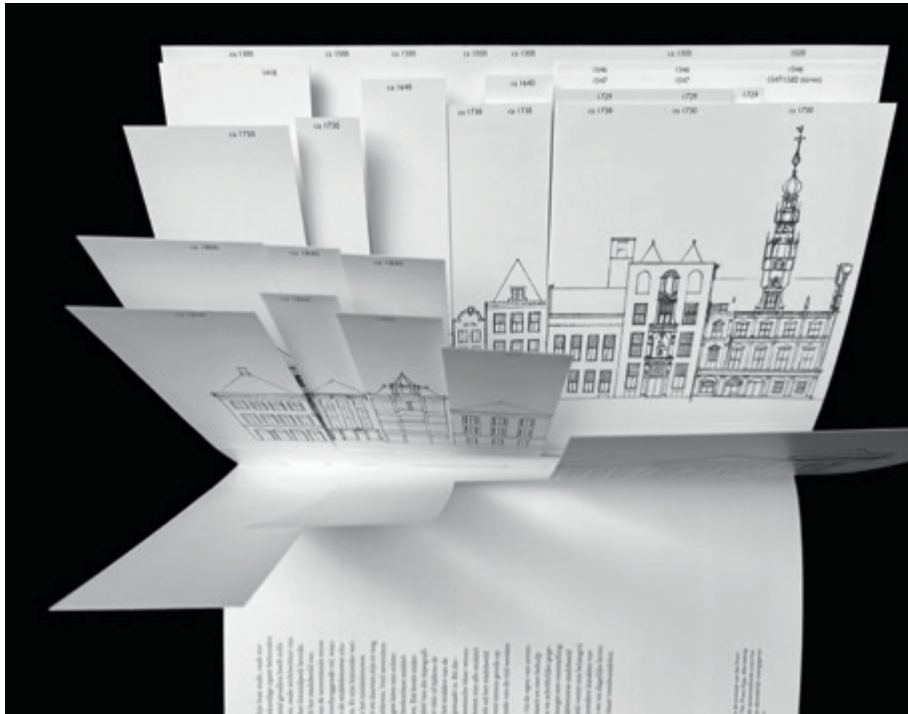
middeleeuwse stad van de Noordelijke Nederlanden, een stad van kerken, stadskastelen en handelshuizen. Veel van die huizen waren slechts deels of fragmentarisch behouden, en waren dus niet meer te restaureren in hun oorspronkelijke vorm. Dat bracht Temminck Groll tot een nieuwe visie op restauratie. In plaats van reconstructie in oorspronkelijke vorm, propageerde hij herstel met respect voor de gegroeide situatie en bouwsporen uit verschillende periodes: een 'historische gelaagdheid'. Dat veranderde ook de doelstelling van bouwhistorisch onderzoek. Het doel was niet langer vastlegging van de oudste fasen van een gebouw, maar een analyse van de complete bouw- en gebruiksgeschiedenis.

Gemeentelijk bouwhistoricus

In 1964 werd Temminck Groll benoemd tot rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zijn opvolger bij de afdeling Openbare Werken was Cees Baart de la Faille. Hij was in de eerste plaats gemeentelijk restauratiearchitect, verantwoordelijk voor een aantal grote restauraties, waaronder het Catharijneconvent. In deze periode was het bouwhistorisch onderzoek van gemeentewege minimaal. Bij de restauraties van enkele grote binnenstadskerken werd er echter van rijkswege onderzoek uitgevoerd. Daarbij moet vooral Theunes Haakma Wagenaar (1908-1986) worden genoemd, die al vanaf de jaren dertig bouwhistorisch onderzoek deed naar de Utrechtse kerken. Bij het zogenaamde 'vijfkerkenrestauratieplan' van de Domkerk, Buurkerk, Janskerk, Jacobikerk en Nicolaïkerk (1968-1988) zorgde hij voor bouwhistorische documentatie en begeleiding. Het ontbreken van gemeentelijke archeologen en bouwhistorici werd begin jaren zeventig steeds meer als gemis gevoeld,

mede door een verschuiving in de publieke opinie. De protesten tegen de ongebreidelde sloop in de historische binnenstad werden steeds sterker en de aandacht voor historische gebouwen nam toe. Op voorspraak van de stadsarchitect Henk Dam (1921) werden Tarq Hoekstra (1939-2020) en Frans Kipp (1947) in 1972 en 1975 benoemd als respectievelijk archeoloog en bouwhistoricus. Frans Kipp was na Ad van Drunen in 's-Hertogenbosch de tweede bouwhistoricus in gemeentelijke dienst. Deze aanstellingen vormden de basis voor een langdurige en intensieve samenwerking tussen beide vakdisciplines op gemeentelijk niveau. Frans Kipp zette de bouwhistorische documentatie voort in de geest van Temminck Groll, maar veel systematischer, gedetailleerder en voor veel meer objecten. Hij deed vooral waarne-

werkje van de drukker - om de afzonderlijke ontwikkelingen per gebouw door de tijd te kunnen volgen.

In deze periode werd het gebruikelijk om monumenten te bezoeken voorafgaand aan verbouwingen, waardoor de onderzoeksresultaten direct konden worden ingezet voor advisering en planvorming. De volgende stap was de toevoeging van een cultuurhistorische waardestelling, die de belangrijkste onderdelen van een monument in beeld bracht. Het bouwplan kon zo beter worden afgestemd op de cultuurhistorische waarden van het monument. Steeds vaker werd de gemeentelijk bouwhistoricus ingeschakeld in beleidsvragen, stedenbouwkundige ontwikkelingen en inrichting van het openbaar gebied.

De vraag naar bouwhistorisch onderzoek en advies werd te veel voor één persoon. Al spoedig werd Kipp bijgestaan door Bart Klück (1944-2021), aanvankelijk op incidentele basis. Klück was zeer gespitst op details. Hij bracht gebouwen letterlijk steensgewijs in beeld om geen bouwspoor te missen. Samenwerking met tekenaars en vrijwilligers zorgde voor een verbreding van de onderzoeksmogelijkheden. Dat gaf ook mogelijkheid voor scholing vanuit de praktijk. Vele bouwhistorici in Nederland hebben hun eerste stappen in het vak gezet in Utrecht aan de hand van Kipp en Klück. Door de zeer nauwgezette werkwijze werd duidelijk dat gebouwen vaak nog veel meer sporen over de gebruiksgeschiedenis bevatten dan op het eerste gezicht lijkt. Deze blijken niet alleen in verschillen van materiaalgebruik, bewerking of afwerking, maar bijvoorbeeld ook in slijtsporen in vloeren. Daarmee valt de plaats van verdwenen tussenwanden vast te stellen, maar ook de plaatsing van meubels. Dit soort onderzoek leverde zeer gedetailleerde

reconstructies op van de bouw- en gebruiksgeschiedenis, bijvoorbeeld van bastion Zonneburg, het Duitse Huis en het stadskasteel Fresenburg.

Presentatie en documentatie

De werkzaamheden van Kipp en Klück leidden tot steeds meer interesse in het vakgebied van de bouwhistorie, mede doordat zij hun werk goed wisten te presenteren. Naast vrijwilligers zorgden inhuurkrachten lange tijd voor de noodzakelijke uitbreiding van de onderzoekscapaciteit. Uiteindelijk is Hein Hundertmark in 2010 als gemeentelijk bouwhistoricus toegevoegd. Hij onderzoekt op eenzelfde detailniveau als Klück. Hiervan getuigt onder meer het boek over de Paulusabdij, gebaseerd op de combinatie van uitvoerig bouwhistorisch onderzoek en diepgaand archiefonderzoek.

In de eerste periode van het gemeentelijke bouwhistorisch onderzoek werd weinig aandacht besteed aan archivering. De eerste die daar systematisch aandacht aan besteedde was Jean Penders, die daartoe het Utrechts Documentatiesysteem (UDS) ontwikkelde. Daarin zijn alle gegevens per adres en op thema gekoppeld, aanvankelijk op papier en tegenwoordig digitaal. Het UDS werd een dankbare gegevensbron voor nieuw onderzoek en publicaties.

In de jaren 80 werd het mogelijk om de resultaten van het bouwhistorische onderzoek uit te werken in de langlopende landelijke publicatierreeks *Monumenten van geschiedenis en kunst*. Jean Penders, Edsard Kylstra en Marceline Dolphin schreven daarvoor het tweedelige boek *Huizen binnen de Singels*, een overzicht van de historische huizen in de binnenstad. Net zoals hun voorganger Temminck Groll kozen zij voor een typologische benadering, waarbij onder meer diephuizen, dwarshuizen en samengestelde huizen werden onderscheiden. Het boek gaf blijk van de diversiteit aan bebouwing en bijzondere interieuronderdelen. Niet alleen de middeleeuwse huizen kwamen in deze publicatie aan bod, maar ook de 'nieuwe' woningtypen van de 17e tot late 19e eeuw.

In de jaren zeventig en tachtig ontstond interesse voor 'jongere bouwkunst', niet alleen in Utrecht. Het Monumenten Inventarisatie Project (1989) bracht de ruimtelijke en bouwkundige ontwikkelingen tussen 1850 en 1940 in kaart. Honderden panden zijn daarna toegevoegd als rijks- en gemeentelijk monument. Monumentenzorg bestrijkt daarmee de hele stad, inclusief alle buitenwijken. Ook kwamen nieuwe gebouwtypen aan de orde, zoals winkelpanden en fabrieken. Opvallend voor deze periode zijn de grote woningbouwprojecten en de aanleg van nieuwe wijken. Dat vroeg ook een andere benadering van de monumen-

< Resten van bijzonder laat-18e-eeuws behang in Brigittenstraat 15, gevonden na de sloop van een voorzetwand. **ERFGOED**
GEMEENTE UTRECHT

Kleuronderzoek was al een van de speerpunten van Frans Kipp, intussen overgenomen door Andrea Klerks. Zij zorgt met haar onderzoek en adviezen voor meer kleur in de stad.

Stand van zaken

Voor de buitenstaander kan het lijken dat er na 50 jaar structureel gemeentelijk onderzoek geen nieuwe vragen meer zijn, dat alle gebouwen wel eens onderzocht zijn. Dat is zeker niet het geval. Continu worden er verbouwingen uitgevoerd en juist na verwijdering van voorzetwanden en verlaagde plafonds komen de meeste bouwsporen in het zicht. Het aantal verbouwingen is veel groter dan de gemeentelijke bouwhistorici kunnen volgen, zeker nu de personele bezetting is verminderd en de prioriteiten anders worden gesteld dan in het verleden. Er moeten dus steeds scherpe keuzes worden gemaakt.

Tegelijkertijd is het werkveld verbreed. Tegenwoordig bestrijkt de interesse van de monumentenzorg de complete bouwgeschiedenis tot circa 2000. Bovendien zijn de onderzoeksvragen zowel breder als meer gedetailleerd dan 50 jaar geleden, mede als gevolg van de grote maatschappelijke interesse in geschiedenis. Het blijft dus noodzakelijk het bouwhistorisch onderzoek voort te zetten om de lacunes in historische kennis te dichten en om advies te kunnen geven bij (ver)bouwplannen. Het belang dat de gemeente Utrecht de afgelopen decennia aan bouwhistorie hechtte, kan als inspiratiebron dienen voor de toekomst.

Tenslotte heeft een halve eeuw gemeentelijke monumentenzorg een ongelofelijk rijk archief opgeleverd in de vorm van rapporten, foto's en dia's, tekeningen en vondsten. Veel daarvan is toegankelijk gemaakt via de Kronieken, boeken en artikelen, maar een veel groter deel van het archief nog niet. Digitalisering biedt nieuwe mogelijkheden tot ontsluiting en presentatie. Maar ook dat vraagt veel werk, want zonder bijbehorende interpretatie heeft het bronmateriaal weinig betekenis. Een interessante mogelijkheid voor het digitaal toegankelijk maken van de onderzoeksgegevens is een uitwerking in 3D-reconstructies. Dat geeft ook inzicht in de lacunes van het bestaande bouwhistorisch onderzoek.

Hoe dan ook, de samenwerking tussen bouwhistorici, archeologen, historici en tegenwoordig ook digitale specialisten blijft essentieel om de geschiedenis van de stad te kunnen reconstrueren en te kunnen vertellen. Dat is niet alleen van belang vanuit wetenschappelijk oogpunt, maar ook voor de juiste begeleiding van restauratieprojecten.

tenzorg, met aandacht voor stedenbouw. Uit onderzoek naar bebouwing uit de wederopbouw (1945-1965) blijkt dat deze periode veel rijker en diverser was dan gedacht. Dat wekt verwachtingen voor de volgende periode, 'Post 65'. Op al deze gebieden is bij Erfgoed vooral Bettina van Santen actief, intussen bijgestaan door Britt Helderman. Het boek *Huizen binnen de Singels* was overigens geen eindpunt in de aandacht voor de oudere bouwkunst, mede omdat de publieke interesse in geschiedenis aanzienlijk is toegenomen. In het kielzog daarvan is de monumentenzorg steeds meer gericht op het 'verhaal' van de stad en de gebouwen, inclusief de bewoners. Voor bouwhistorici is onderzoek naar de gebruiken en bewoningsgeschiedenis steeds belangrijker geworden. De interieurs zijn daarbij een belangrijke bron. Dat was al duidelijk

bij het bouwhistorisch onderzoek door Kipp en Klück, die veel gegevens over de bouw- en gebruiksgeschiedenis ontleenden aan de restanten van oude interieurafwerkingen. Zelfs dikke lagen behang geven blijk van de verschillende bouwfasen. Immers, elke nieuwe bewoner wil het huis aanpassen naar zijn of haar smaak. De gemeente Utrecht heeft als bijproduct van het verrichte bouwhistorisch onderzoek een omvangrijke behangverzameling bijeen gebracht, die deskundig wordt beheerd door de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties. Ook kleurafwerkingen op gevels en in interieurs vormen een bron van informatie. Het is telkens weer verrassend om te ontdekken dat er in het verleden veel diversere kleuren werden toegepast in het interieur en exterieur dan tegenwoordig.

Middeleeuws handelshuis aan de Steenweg

Hein Hundertmark is bouwhistoricus bij Erfgoed gemeente Utrecht en werkt daarnaast als zelfstandig bouwhistoricus.

De Steenweg is een bekende winkelstraat met een zeer vroege oorsprong. Hier was het hart van de oude handelswijk Stathe, waar al in de 8e eeuw handelsactiviteiten plaatsvonden. Deze wijk ontwikkelde zich in de middeleeuwen tot het centrum van de stad Utrecht. Dat blijkt wel uit het feit dat bisschop Godebald in 1127 tevergeefs probeerde twee van de vier jaarmarkten, die van oudsher in de Stathe werden gehouden, te verplaatsen naar het nieuw gegraven zuidelijke deel van de Oudegracht. Hij herzag zijn besluit met het argument dat Stathe voor de handel toch het meest geschikt was, want daar stonden 'de stevigste en best gebouwde huizen'.

Tot in het begin van de 16e eeuw stond ook het Utrechtse raadhuis aan de Steenweg, Het Schoonhuis genaamd. Later was daarin de lakenhal Het Wanhuis ondergebracht. In de Donkerstraat, een zijstraat van de Steenweg, was de Schepenbank gevestigd. Vanwege de handelsactiviteiten bouwde handelaren hier al in een vroeg stadium hun huizen. Deze van oorsprong middeleeuwse handelshuizen zitten vaak nog 'verborgen' achter de huidige winkelpuien. Alleen tijdens bouwwerkzaamheden komen ze soms kortstondig in het zicht.

Kaarsnissen

Steenweg 34-38, gelegen op de hoek van de Donkerstraat, is zo'n winkelpand waarin het restant van een vroeg 13e-eeuws handelshuis zit verborgen. Bijzonder is dat dit huis kort na de introductie van de baksteen rond 1200 werd gebouwd. Het is daarmee een van de oudste bakstenen huizen van Utrecht. Hiervan is in het huidige winkelpand nog één muur behouden. Deze muur, die geen beschermde monumentenstatus had, is in 2005 grotendeels doorbroken om drie winkelruimten aan elkaar te verbinden. Vooraf-

gaand aan deze verbouwing is het historische muurwerk bouwhistorisch gedocumenteerd.

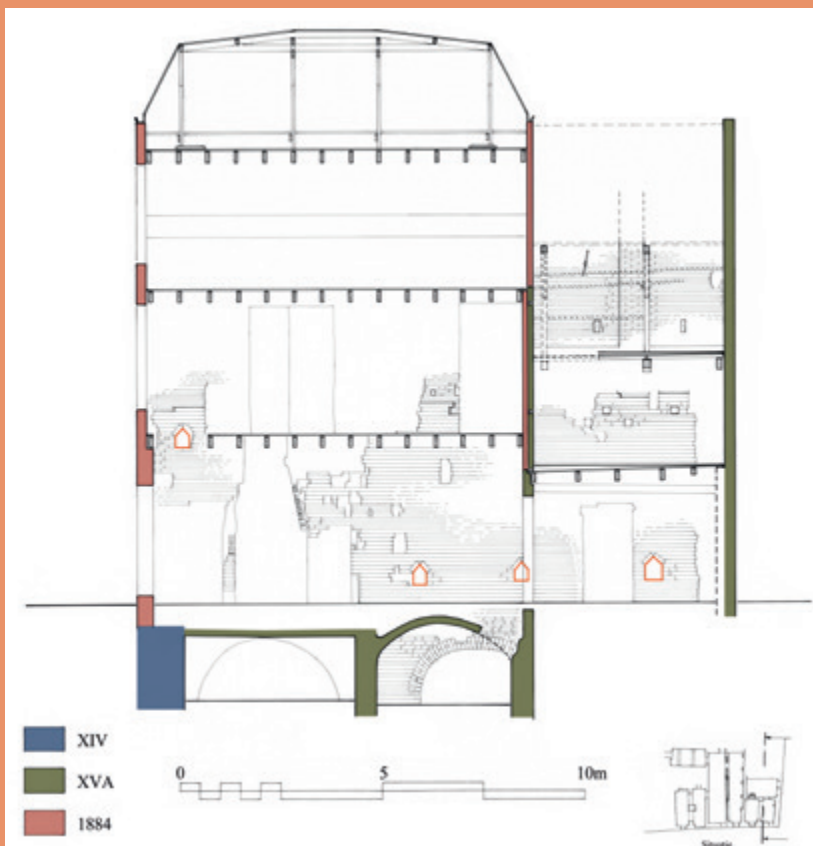
Het 13,5 meter lange muurwerk is opgetrokken uit grote bakstenen, zogenoemde kloostermoppen, gemetseld in Vlaams verband. Zowel op de begane grond als de eerste verdieping zijn in de muur zogenoemde kaarsnissen aangebracht. Dit zijn kleine nissen waarin een kaars of olielampje werd gezet voor de verlichting van een ruimte. Kaarsnissen speelden ook een rol in het eigendomsrecht: de muur behoorde toe aan diegene aan wiens zijde van de muur de nis zat. In de kelder is een grote ronde boog aanwezig van de oorspronkelijke fundering. Het oude handelshuis was dus aanvankelijk niet onderkelderd. De huidige kelder is later in de middeleeuwen tussen de funderingsbogen ingegraven. Ook zijn dichtgezettede balkgaten aangetroffen van de oorspronkelijke balklaag. De balken waren opgelegd op een randbalk, ondersteund door natuurstenen consoles. Hieruit kunnen we de oorspronkelijke opzet van het handelshuis reconstrueren.

Het huis had een begane grond, die ruim een meter lager lag dan het huidige straatniveau, en daarbovenop een verdieping en een zolder. Het huis was 7,5 meter breed en 19 meter lang en lag met de voorgevel aan de Donkerstraat. Een haard is niet aangetroffen; die bevond zich vermoedelijk in de tegenovergelegen zijgevel aan de Steenweg. Die muur is verdwenen nadat het grote handelshuis in de loop van de middeleeuwen in drieën is gesplitst. De voorgevel is daarbij verplaatst van de Donkerstraat naar de Steenweg. Tegenwoordig resteert van het oorspronkelijke huis alleen nog het beschreven muurwerk, dat als een van de oudste bakstenen muren van grote waarde is voor de bouwgeschiedenis van de stad.

Voor plattegronden en een dwarsdoorsnede van Steenweg 34-38 zie www.oud-utrecht.nl.

< Langsdoorsnede van Steenweg 34-36 met daarin getekend het oorspronkelijke metselwerk van de zijgevel van het kort na 1200 gebouwde handelshuis. De vier kaarsnissen zijn met rode lijnen aangeven. In de kelder is een funderingsboog zichtbaar. HEIN HUNDERTMARK

▲ Kaarsniss zoals in 2005 aangetroffen op de begane grond van Steenweg 34. GEMEENTE UTRECHT

Utrechts verleden in 3D

In de afgelopen decennia deed de computer zijn intrede bij het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Aanvankelijk werd die vooral gebruikt voor de registratie van vondsten en het maken van werktekeningen. De laatste 15 jaar maakten de Utrechtse archeologen en bouwhistorici ook intensief gebruik van 3D-reconstructies, niet alleen om het verleden inzichtelijk te maken voor het publiek, maar ook voor de uitwerking van onderzoek. Om te bepalen hoe een historische reconstructie het beste gemaakt kan worden, moest eerst een aantal lastige vragen worden beantwoord.

René de Kam is conservator Stadsgeschiedenis bij het Centraal Museum en medewerker publieksbereik Erfgoed bij de gemeente Utrecht.

Vanaf 2007 werd er door enkele medewerkers van Erfgoed gewerkt aan een uitgebreid publieksboek over de bouwgeschiedenis van de Domtoren. Probleem daarbij was dat historische afbeeldingen van vóór 1600 ontbreken, waardoor de bouw van de Dom maar moeilijk inzichtelijk was

te maken. Weliswaar werd de beroemde toren afgebeeld op enkele laatmiddeleeuwse altaarstukken en miniatures, maar die waren niet geschikt om de bouwgeschiedenis van de toren te illustreren. Het was dus noodzakelijk om nieuwe, goed onderbouwde afbeeldingen te maken van zowel de toren als de gehele kathedraal, inclusief de omgeving. En dan natuurlijk door de tijd heen, zodat de historische gelaagdheid duidelijk zichtbaar werd.

Daarvoor werd de toen 21-jarige Daan Claessen aangetrokken, die kort daarvoor tijdens zijn stage bij Erfgoed samen met enkele archeologen een 3D-reconstructie had gemaakt van een Romeinse wachttoren. Al snel werd duidelijk dat het ontwikkelen van 3D-modellen veel meer opleverde dan alleen mooie plaatjes. De techniek bleek namelijk uitermate geschikt voor de uitwerking van bouwhistorisch onderzoek, vooral omdat er tijdens het maken van de gedetailleerde modellen niets valt weg te moffelen. Als er iets niet klopt in de gegevens, is dat direct terug te zien in het model doordat bepaalde onderdelen niet goed op elkaar passen.

In de jaren daarop brachten bouwhistoricus Frans Kipp en Daan vele uren samen achter de computer door om de modellen van de Dom en omgeving te bouwen en te perfectiëren. Om later te kunnen nagaan waar al het werk op was gebaseerd, hielden ze een logboek bij van de gebruikte bronnen en de gemaakte keuzes. In het uiteindelijke boek *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad* (2014) konden daardoor alle opgenomen reconstructies worden geannoteerd, zodat

- ^ Utrecht in 1441 met de Dom en de grote kap van de Buurkerk in aanbouw. Gemaakt voor de tentoonstelling 'Trots van de stad. De Utrechtse Domtoren' in het Centraal Museum, 2016.

DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

- ∟ Reconstructie van een vroegmiddeleeuws dorp omstreeks het jaar 725. De resten van de nederzetting zijn in 2005 gevonden ter hoogte van de huidige zuidelijke ingang van de A2-tunnel. DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

- ↘ Reconstructie van een lantaarn met dertig waskaarsen die in 1516 met Sint-Maarten in de Domtoren werd opgehangen. DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

voor middeleeuwse gebouwen, al vormt de Dom daar een uitzondering op. Niet alleen zijn de bouwrekeningen van de kathedraal vanaf 1395 met enkele hiaten bewaard gebleven - uitzonderlijk in Europa - maar ook uit latere eeuwen zijn veel gegevens over aanpassingen, reparaties en verbouwingen terug te vinden in het archief van het Utrechtse Domkapittel. De middeleeuwse bouwrekeningen van de Dom zijn in de 20e eeuw zelfs als *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* uitgegeven in drie dikke boeken. Daar valt heel veel informatie uit te halen:

welke bouwmaterialen werden wanneer aangeschaft, hoe werden die vervoerd, welke gereedschappen werden er wanneer gekocht, hoeveel arbeiders waren er door de tijd heen werkzaam bij het bouwbedrijf van de Dom en waar werden die voor ingezet? Het is echter niet eenvoudig om dergelijke gegevens om te zetten naar een 3D-model. Eerst moet de informatie op de juiste wijze worden geïnterpreteerd. Hoe maak je bijvoorbeeld van een rond 1505 aangeschafte hoeveelheid hout een voor die tijd verantwoorde klokkenstoel? En wat te

ook voor de lezers duidelijk was hoe ze tot stand waren gekomen. Bovendien bleven de modellen zo ook navolgbaar voor latere onderzoekers.

Interpretatie

Toch was het niet gemakkelijk om te bepalen hoe een historische reconstructie het beste opgebouwd en gevisualiseerd kon worden. Er moesten heel wat lastige vragen worden beantwoord. Welk computerprogramma leent zich er het beste voor? Hoe ver ga je in het laten zien van de gebruikte bouwmaterialen en details? Moet er een onderscheid worden gemaakt tussen reconstructie en wat honderd procent zeker is, of maakt dat een model juist moeilijk te begrijpen? En nog veel belangrijker: hoe kom je aan de juiste informatie over gebouwen die soms al eeuwenlang verdwenen zijn of die, zoals de Domtoren, in de loop van de tijd sterk veranderd zijn?

Dat bleek alleen mogelijk door onderzoeksgegevens uit verschillende disciplines met elkaar te combineren. Naast archeologische en bouwhistorische data werden er ook oude tekeningen, schilderijen en kaarten geraadpleegd die, als het even kon, weer werden getoetst aan kadastrale gegevens uit de 19e eeuw of later. Daarnaast waren archiefbronnen belangrijk. Zo is er in oude rekeningen en bestekken veel informatie terug te vinden over de constructie en verschillende aanpassingen van een gebouw. Helaas zijn dergelijke gegevens niet altijd voorhanden. Zeker niet

- ^ Reconstructie van drie in Utrecht gevonden Romeinse schepen. Links het schip De Meern 4 (gevonden in 2003), in het midden De Meern 1 (gevonden in 1997 en nu te zien in Castellum Hoge Woerd) en rechts een Romeinse punter (in 2008 deels teruggevonden). DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- 7 Villa Jongerius en de bijbehorende bedrijfsgebouwen in 1942. DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT
- > De Tolsteegpoorten aan het eind van de 15e eeuw met links de hoge Bijlhouwerstoren. DAAN CLAESSEN, ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

denken van de materialen die in 1516 werden aangeschaft voor een lantaarn die dat jaar met Sint-Maarten in de Domtoren moest worden opgehangen? Die lantaarn leverde nog een ander interpretatieprobleem op: hoeveel licht geven dertig waskaarsen die in een grote glazen lantaarn op ruim 70 meter hoogte boven de pikdonkere middeleeuwse stad hangen? En wat vertelt de aanschaf van een bepaald soort natuursteen in 1480 over de fase waarin de bouw van de Domkerk op dat moment verkeerde? Daarnaast is ook altijd sprake van een onzekere factor: in de bouwrekeningen worden heel veel materialen niet genoemd, omdat ze bijvoorbeeld hergebruikt werden en dus niet hoefden te worden gekocht. Juist de middeleeuwse bouwwereld was heel circulair: vrijwel niets werd weggegooid. Het maken van verantwoorde 3D-modellen vraagt dus om meerdere soorten informatiebronnen en daarnaast om veel specifieke (bouw)historische kennis om gegevens juist te interpreteren. Om al die stadia goed te doorlopen, is een directe samenwerking tussen inhoudelijk goed onderlegde specialisten en de modellenmaker onont-

beerlijk. Bovendien moet die laatste ook iets begrijpen van bouwconstructies om ze goed te kunnen nabouwen. Het 3D-model is dus het eindresultaat van een uitgebreid multidisciplinair onderzoek, waarbij archeologische en bouwhistorische gegevens de leidraad vormen.

Tijdreizen

Na de publicatie van het boek over de Domtoren is Daan Claessen bij Erfgoed gebleven en heeft door de jaren heen vele reconstructies gemaakt met verschillende specialisten. Van Romeinse forten en schepen, vroegmiddeleeuwse nederzettingen en middeleeuwse stadsmuren tot aan Villa Jongerius en het huidige stationsgebied toe. Soms zijn hele delen van de stad gereconstrueerd, zoals het gebied rondom het stadhuis inclusief de rond 1664 gesloopte huizen van de Snippenvlucht. Samen met de vorig jaar overleden bouwhistoricus Bart Klück maakte Daan gedetailleerde reconstructies van het Duitse Huis. En met archeoloog Jeroen van der Kamp werd de houten brug herbouwd die ooit de hoofdingang van kasteel Vredenburg met de stad

verbond en waarvan onderdelen in 2014 werden teruggevonden. Een van de meest geslaagde reconstructies is die van middeleeuwse Tolsteegpoorten. In een oogopslag maakt die afbeelding duidelijk hoe groots en imposant de laatmiddeleeuwse stadsverdediging moet zijn geweest. Dát was wat een 15-eeuwse reiziger zag als hij de stad naderde, of de soldaat die in het leger van Maximiliaan van Oostenrijk Utrecht in 1483 belegerde.

De 3D-modellen die in de afgelopen vijftien jaar bij Erfgoed zijn gemaakt, geven een mooi overzicht van de veranderende tijd. Ze laten zien dat er veel verdwenen is, maar ook dat er nog veel bewaard is gebleven. Ze helpen om het erfgoed beter te begrijpen en te waarderen, door bijvoorbeeld de ontwikkeling van de huizenbouw door de eeuwen heen zichtbaar te maken. Of door te laten zien hoe de oevers van de Oudegracht in enkele eeuwen veranderden in de voor

Utrecht zo typerende werven. Natuurlijk zijn de modellen, net als elke geschiedschrijving, een reconstructie van het verleden. Om echt te weten hoe het er vroeger uitzag, hoe het rook en welke geluiden er klonken, zouden we een teletijdmachine nodig hebben. Maar zolang die niet bestaat, zijn 3D-modellen een bruikbaar alternatief om door het verleden van Utrecht te reizen.

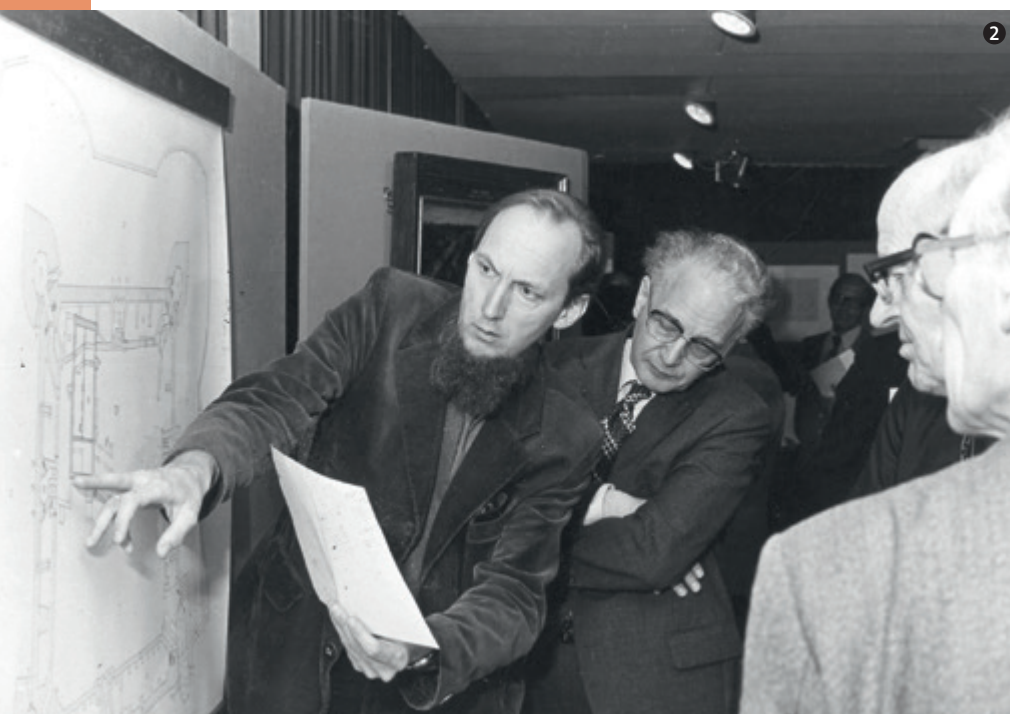
Met dank aan Daan Claessen

Tentoonstellingen en publicaties

1

2

Van het begin af aan vonden de gemeentelijke archeologen en bouwhistorici het belangrijk om hun onderzoeksresultaten te delen met inwoners en bezoekers van de stad. De afgelopen decennia maakten medewerkers van Erfgoed (en voorlopers) dan ook tientallen boeken en organiseerden zij vele tentoonstellingen, soms op onverwachte plekken. Het publiek maakte vaak gretig gebruik van deze mogelijkheden, zoals bevoordeeld blijkt uit de herdrukken van het boek over de ‘trots van de stad’.

1 Wat de aarde onder de HEMA bewaarde

De vondsten die de stadsarcheoloog in de winter van 1977-1978 deed bij de nieuwbouw van de HEMA aan de Steenweg, werden het najaar daarop getoond in de etalage aan de Oudegracht. De oudste gevonden bewoningssporen dateerden er uit de 12e eeuw.

HET UTRECHTS ARCHIEF

2 Vredenburg gekraakt: beleg en afbraak van een dwangburcht

Tijdens de opening van deze expositie bij de Gemeentelijke Archiefdienst aan de Alexander Numankade in 1977 lichtte stadsarcheoloog Tarq Hoekstra de ontdekkingen toe die het jaar daarvoor op het Vredenburg waren gedaan.

HET UTRECHTS ARCHIEF

3 Kijk op de Wijk: fietstochten langs de jongere bouwkunst van Utrecht

In 1991 overhandigde gemeentelijk architectuurhistoricus Bettina van Santen haar boekje met fietsroutes langs monumenten van na 1850 aan wethouder Nicky van 't Riet, die bij het Stadhuis direct op de fiets stapte.

HET UTRECHTS ARCHIEF

4 Het Stenen Geheugen

Bij het 25-jarig bestaan van Archeologie en Bouwhistorie in 1997 verscheen een jubileumboek. De gelijknamige tentoonstelling in het Centraal Museum volgde ‘het spoor terug van duizend jaar bedrijvigheid in handel en scheepvaart, wonen in werken in de stad Utrecht’.

CENTRAAL MUSEUM

5 De loop der dingen: archeologie in Utrecht

Deze tentoonstelling werd in 1985 geopend in het gebouw van de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwegracht 6. Links bij de vitrine Henk Dam, bestuurslid van de Stichting Archeologie en Bouwhistorie Utrecht (STABU), en rechts de mediëviste Johanna Maria van Winter.

HET UTRECHTS ARCHIEF

6 Trots van de stad: de Utrechtse Domtoren

In 2016 was er een expositie in het Centraal Museum naar aanleiding van het toen gepubliceerde boek over de Domtoren. René de Kam, gemeentelijk historicus en auteur van het imposante boekwerk, trad op als gastconservator.

CENTRAAL MUSEUM

7 De Utrechtse Domtoren: Trots van de stad

Het Domtoren-boek was in 2021 al aan de derde druk toe. Burgemeester Sharon Dijksma nam de nieuwe editie in ontvangst van de makers: bouwhistoricus Frans Kipp, 3D-modelleur Daan Claessen en historicus René de Kam.

GEMEENTE UTRECHT

3

5

4

6

7

Waard om voor het nageslacht te behouden

Welke gebouwen moeten bewaard blijven voor de toekomst? Die vraag staat centraal bij discussies over de aanwijzing van rijks- en gemeentelijke monumenten. Moet een monument een minimumleeftijd hebben en komen ook 'lelijke' gebouwen in aanmerking? Gedurende de 20e eeuw was er weinig waardering voor de 19e-eeuwse neostijlen en de Jugendstil, maar er kwam een kentering. Hetzelfde is de afgelopen jaren gebeurd met monumenten uit de wederopbouwperiode, al weet nog niet iedereen de Neudeflat te waarderen. Bij de huidige inventarisatie van de decennia na 1970 wordt ook het 'verhaal achter een gebouw' meegewogen.

Bettina van Santen is adviseur architectuur en stedenbouw bij Erfgoed gemeente Utrecht en redacteur van dit tijdschrift.

'Het huis van Rietveld is een specimen van wat in deze tijd geleefd heeft, maar overigens voor bewoning niet geschikt'. Het is 'gezocht'. Het is 'niet af'. Het zijn een paar uitspraken die in 1928 langskwamen in de Utrechtse Monumentencommissie. De leden bogen zich over de vraag welke recente gebouwen eventueel een plek op de monumentenlijst verdienden. Hun oordeel

over het nu wereldberoemde Rietveld Schröderhuis geeft aan dat het nog niet zo eenvoudig is om op waarde te schatten wat 'wij voor het nageslacht willen bewaren', in de woorden van de Monumentencommissie. De geschiedenis van de Utrechtse monumentenzorg en de totstandkoming van de monumentenlijst zijn eerder beschreven, maar niet de discussies die eraan voorafgingen. Die laaiden in de tweede helft van de 20e eeuw op in bredere kringen dan alleen bij een kleine groep deskundigen. Bepaalde periodes uit de

bouwgesciedenis bleken vogelvrij op een moment dat er allerlei grootschalige ontwikkelingen zouden plaatsvinden. Waren de gebouwen die gesloopt zouden worden al bijzonder genoeg om te behouden? Daarover liepen de meningen uiteen.

Gebrek aan creativiteit

De Monumentenwet van 1961 was het officiële begin van de landelijke monumentenbescherming. In 1967 plaatste de minister 900 Utrechtse panden en objecten (zoals gevelstenen) op de rijksmonumentenlijst. De meeste kwamen al voor op de 'Voorloopige lijst' van het rijk uit 1903 en de gemeentelijke monumentenlijst die Utrecht in 1928 op basis hiervan had samengesteld ('lijst A'). Het was de destijds door het rijk vastgestelde ouderdomsgrens van 50 jaar die maakte dat het alleen ging om 'bouw- en kunstwerken' uit het tijdvak van vóór 1850. De Utrechtse Monumentencommissie had in 1931 echter ook een lijst vastgesteld met suggesties voor gebouwen van ná 1850 ('lijst B'). Hierop stonden onder andere de Sint-Willibrordkerk aan de Minrebroederstraat en het nog maar tien jaar oude Hoofdgebouw III van de spoorwegen ('De Inkpot'). Maar het overgrote deel van de gebouwen uit de tweede helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw stonden nog niet op het

netvlies als mogelijk beschermenswaardig. Vooral veel 19e-eeuwse architectuur kon op weinig waardering rekenen. Al in de eerste vergadering van de Utrechtse Monumentencommissie in 1928 voelde kunsthistoricus George Charles Labouchere (1896-1971) 'helemaal niets' voor plaatsing van neorenaissance-gebouwen als het Academiegebouw en Hoofdgebouw II van de spoorwegen op een monumentenlijst. Ook voorzitter George van Heukelom (1870-1952) - zelf architect van Hoofdgebouw III - vond dat Hoofdgebouw II 'uitgaat van een opvatting die niet meer de onze kan zijn'. Hierin klonk de breed gedeelde mening door dat vooral de neostijlen van de 19e eeuw een uitdrukking waren van een gebrek aan creativiteit bij de toenmalige architecten. Nu was deze opvatting aan het begin van de 20e eeuw nog te begrijpen, omdat de bouwkunst na 1900 een nieuwe weg was ingeslagen. Termen als 'eerlijk', 'eigen', 'doelmatig en zuiver' waren de gebezigde begrippen, waarmee de tegenstelling met de voorafgaande neostijlen werd benadrukt. Dit waardeoordeel bleek echter een lang leven beschoren en ook in de jaren zestig was er nog weinig sympathie voor de 19e eeuw. En juist in die naoorlogse jaren ontwikkelde Utrecht plannen die voor gebouwen uit die 19e eeuw grote gevolgen hadden, zoals forse verkeersdoorbraken en de sloop van de Stationswijk voor Hoog Catharijne.

Geleende fraaiigheden

'Zelfs de vurigste handhaver van historische waarden kan nauwelijks beweren dat in de omgeving van het Stationsplein, aan de ene kant uitlopend tot de Croeselaan, aan de andere kant over de Catharijnesingel (...) iets staat dat nodig bewaard moet blijven', aldus een gemeentelijke publicatie uit 1968. In deze negatieve waardering voor de 19e-eeuwse stationsbuurt stond de gemeente niet alleen. Na de presentatie van de Hoog Catharijne-plannen in 1963 toonde iemand die zich 'Oud Utrechter' noemde zich in het *Utrechtsch Nieuwsblad* verheugd over de voorgenomen sloop van de wijk: 'Wat zal het daar prachtig worden'.

Ook het *Maandblad Oud-Utrecht* was in 1964 terughoudend over de naast Hoog Catharijne gelegen spoorweggebouwen. In de eerste plannen voor Hoog Catharijne was namelijk sprake van de mogelijke sloop van Hoofdgebouw I voor parkeerplaatsen en een nieuw kantoorgebouw. Hoewel Oud-Utrecht kritisch was over Hoog Catharijne en de gevolgen voor de binnenstad ('zeer gevaarlijk'), had men minder moeite met de sloop van het in eclectische stijl opgetrokken gebouw. 'Over de verdwijning van dit gebouw zal niemand treuren', schreef redactielid H. de Jonge. Hij vond het 'plomp van proportie' en saai. Over het in neorenaissancestijl opgetrokken Hoofdgebouw II gebruikte hij een citaat uit de jaren twintig dat aangaf hoe men toen

tegen deze neostijlen aankeek: 'opgesmukt met geleende fraaiigheden en zonder oorspronkelijkheid'. Maar dat oordeel kon nu toch worden bijgesteld, meende De Jonge: 'Wij zijn ervan teruggekomen om alleen mooi te vinden of te waarderen wat oorspronkelijkheid bezit'. Het behoud van dit gebouw 'met al zijn geleende fraaiigheden' was juist nu van belang 'temidden van al de harde rechtlijnigheid in beton en glas waarin wij de komende jaren moeten leven'.

Herwaardering

De planvorming rond Hoog Catharijne vormde aanleiding voor felle publieke discussies en leidde zo tot veranderende inzichten en standpunten. Het bracht een herwaardering voor de historische binnenstad op gang, mede dankzij de groeiende kennis die het archeologisch

< Sloop van de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopnemingkerk aan de Bilstraat, 1972. [WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▲ Het Rietveld Schröderhuis rond 1930. Rijksmonument sinds 1976 en Unesco-werelderfgoed sinds 2000. [E.A. VAN BLITZ EN ZN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▲ 'Geleende fraaiigheden' aan Hoofdgebouw II van de spoorwegen, Moreelsepark. [ARJAN DEN BOER](#)

en bouwhistorisch onderzoek vanaf 1972 opleverden. De discussie over de sloopplannen veroorzaakte ook een kentering in de waardering voor 19e- en vroege 20e-eeuwse architectuur. Het in kleine kring al sluimerende besef dat ook deze bouwkunst misschien de moeite van het behouden waard was, kreeg steeds meer draagvlak. In Utrecht was deze waardering al vrij vroeg aanwezig, vooral bij enkele hoogleraren en studenten van het Kunsthistorisch Instituut.

Met name Pieter Singelenberg (1918-2007) en Wessel Reinink (1933) waren warme pleitbezorgers van deze jongere bouwkunst en stimuleerden onderzoek ernaar. Reinink ging zelf de stad in en fotografeerde gebouwen en straten uit deze periode en hij stimuleerde zijn studenten hetzelfde te doen. Hiermee behoorde hij tot een kleine groep universitair docenten die dit onderzoek samen met hun studenten deden, zoals Carel Peeters in Amsterdam en Ed Taverne in Groningen. Het was niet verwonderlijk dat juist via deze Utrechtse docenten en studenten acties op gang kwamen voor het behoud van het Jugendstil-gebouw van levensverzekeringmaatschappij De Utrecht van architect Jan Verheul uit 1902.

De Utrecht

Bij de opening van een Jugendstil-tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum in 1960 schreef de kunstcriticus van de *Telegraaf* dat dit een vergissing was. Jugendstil was 'lelijk en ondoelmatig' en van herwaardering kon geen sprake zijn. 'Slaoliestijl, Krullerijestijl, Vermicellistijl' waren de termen waarmee rond 1900 de nieuwe stijl - art nouveau - in Nederland bekend werd. De stijl kreeg het stempel oppervlakkig en modieus te zijn. 'Als het beeld van een teringlijdsters die met verraderlijke blos op de wangen maar korte jaren dol en opgewonden van het leven wil genieten', volgens architect Pierre Cuypers. Het weerhield veel opdrachtgevers en architecten er niet van om een korte periode in deze uiterst decoratieve stijl te bouwen. Maar al snel namen nieuwe architectuurstromingen als Amsterdamse School, functionalisme en Nieuwe Zakelijkheid het over en raakte de Jugendstil uit de mode. Het oordeel over deze stroming was, blijkens de woorden van de kunstcriticus van de *Telegraaf*, een lang leven beschoren. Het klonk ook nog door in de commentaren op de voorgenomen sloop van De Utrecht. 'Een architectonisch monster' stond boven een ingezonden brief in de *Volkskrant* in 1973. 'Criant lelijke raamvormen, totale afwezigheid van schaal en proportie...' Wat neutraler schreef de redactie van *Maandblad Oud-Utrecht* in 1970 dat het gebouw De Utrecht 'als zodanig geen schoonheid' was, maar hoopte wel dat er iets van het interieur behouden zou kunnen blijven. Toch leidde juist de voorgenomen sloop van

Aanwijzing van monumenten

De gemeentelijke monumentenverordening omschrijft het begrip monument als een zaak die van algemeen belang is wegens zijn schoonheid, betekenis voor de wetenschap, ecologische of cultuurhistorische waarde. Voor een gemeentelijk monument geldt geen leeftijdsgrens van 50 jaar. Het jongste monument in Utrecht is momenteel het Mart van Schijndelhuis (Pieterskerkhof) uit 1993. Ook voor Rijksmonumenten geldt sinds 2012 geen leeftijdsgrens meer.

Aanwijzing van monumenten gebeurt meestal na een brede inventarisatie van een bepaalde tijdperiode of van een thema (zoals kerken, schoolgebouwen of industrieel erfgoed). Deze 'oogst' wordt vervolgens beoordeeld op architectuurhistorische, bouwhistorische, stedenbouwkundige en typologische waarden (denk bij het laatste aan een bepaald type fabrieksgebouw, kerk of winkelpui). Ook wordt gekeken naar gaafheid en zeldzaamheid. Ook wordt gekeken naar gaafheid en zeldzaamheid. Recent hebben Heemschut en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voorgesteld om voor de periode 'Post 65' extra criteria toe te voegen waarmee recht gedaan kan worden aan het verhaal achter een gebouw.

Na inventarisatie en waardering volgt de selectie van een representatief deel voor de monumentenlijst. Het zijn B&W die uiteindelijk de gemeentelijke monumenten aanwijzen, waarbij er nog een bestuurlijke (en politieke) afweging plaatsvindt. Rijksmonumenten worden door de minister aangewezen, na instemming van B&W.

< Hoofdgebouw I, II en III. In 1988 zijn deze drie spoorweggebouwen aangewezen als rijksmonument.

KLM AEROCARTO, HET UTRECHTS ARCHIEF

< De Stationswijk, foto in 1973 gemaakt door Wessel Reinink van het Kunsthistorisch Instituut. A.W. REININK, HET UTRECHTS ARCHIEF

< Afbraak van het gebouw van Levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht, 1974. WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF

✓ Het 'zilveren boekje' over jongere bouwkunst in Utrecht, 1985.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

dit gebouw tot de bewustwording dat deze architectuur het behouden waard was. In feite was de tentoonstelling in het Haags Gemeentemuseum al een teken dat de herwaardering was begonnen. In de loop van de jaren zestig ontstond een groeiend aantal liefhebbers van tweedehands Jugendstil-interieurelementen en inspireerde de stijl de nieuwste modetrends. 'Jugendstil is weer in' schreef een moderedacteur in het *Utrechtsch Nieuwsblad* in 1966. 'Wat uw oma onverdraaglijk lelijk vond, bent u weer beeldig gaan vinden.' Voor behoud van De Utrecht zou het uiteindelijk niet helpen. De minister van Cultuur vond de gevel niet bijzonder genoeg om op de monumentenlijst te plaatsen. Bezwaarschriften van onder andere het Kunsthistorisch Instituut haalden niets uit. Hoewel de gemeente uiteindelijk toegaf dat er sprake was van architectuurhistorische waarde, bleken de belangen te groot. In 1974 werd het pand gesloopt. Wel werden onderdelen zoals de bibliotheek en enkele beelden en hekwerken waard. Het was velen nu wel duidelijk dat er gewerkt moest worden aan de bescherming van de 'jonge bouwkunst'.

Inventarisaties

In 1972 startte het gemeentelijk Bureau Monumenten met een inventarisatie om de rijksmonumentenlijst aan te vullen met gebouwen van vóór 1850. Maar al snel constateerde men dat hetzelfde zou moeten gebeuren voor de bouwkunst van ná 1850. De grens werd gelegd rond 1920 vanwege de limiet van 50 jaar voor een rijksmonument, maar schoof al doende op naar 1940. Restauratie-architect Coen Baart de la Faille kreeg de opdracht om deze bouwkunst te inventariseren, samen met vrijwilliger en vanaf 1975 gemeentelijk bouwhistoricus Frans Kipp. Zij kwamen tot 699 gebouwen die volgens hen beschermenswaardig waren. De oogst werd

vastgelegd in *Jongere bouwkunst in Utrecht* (1985), beter bekend als het zilveren boekje. Utrecht was hiermee een van de eerste steden in Nederland die de bouwkunst uit deze periode systematisch in beeld bracht. Bij de behandeling door de Monumentencommissie van de lijst bleek het oordeel over het Rietveld Schröderhuis anders dan in 1928: 'De abstracte architectuur van gepleisterde vlakken brengen de principes van de Stijlgroep op sublieme wijze tot uitdrukking'. Rietvelds schepping werd rijksmonumentwaardig bevonden en in 1976 nam het Rijk dit advies over. Pieter Singelenberg had als lid van de Monumentencommissie aangedrongen op bescherming van nog acht gebouwen van Rietveld, waaronder de garagewoning aan de Waldeck Pymontkade en de woningen aan de Erasmuslaan en de Robert Schumannstraat. Het zou echter nog jaren duren voordat het Rijk daadwerkelijk deze Utrechtse voorstellen zou overnemen. Ondertussen liet Bureau Monumenten aanvullende thematische inventarisaties van jongere bouwkunst uitvoeren, zoals van schoolgebouwen (1983) en kerkgebouwen (1984). Deze laatste inventarisatie was hard nodig, want de ontkerkelijking greep om zich heen en al in de jaren zeventig vielen de eerste kerken onder de sloophamer. Vooral de grote 19e-eeuwse kerken in de wijken werden bedreigd vanwege de onderhoudskosten voor de kleiner wordende geloofsgemeenschappen. Ook hier speelde gebrek aan waardering voor de architectuur van vooral neogotische kerken.

Gat in de Biltstraat

'Neogotische santekraam op weg naar het einde' kopte de *Volkskrant* in 1967. De schrijver verwoorde wat hem en anderen zo tegenstond in deze gebouwen van het 'rijke roomse leven'. Ze stonden voor een tijdperk dat voor velen voorgoed voorbij

Drie 'jonge' periodes

1 Jonge bouwkunst 1850-1940

Rond 1990 zijn er ruim 2.000 Utrechtse gebouwen en bijbehorende wijken en buurten geïnventariseerd uit deze periode. 200 panden hiervan zijn in 2001 aangewezen als rijksmonument. Van de overige is een aantal op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. In 2013 zijn drie gebieden aangewezen als rijksbeschermd stadsgezicht: Utrecht-Oost (inclusief Maliebaan en Wilhelminapark), Elinkwijk-Zuilen (De Lessepsstraat e.o.) en Haarzuilens.

2 Erfgoed van de wederopbouw 1940-1970

Tussen 2013 en 2016 zijn in Utrecht ruim 100 gebouwen, gebouwencomplexen en objecten uit de wederopbouwperiode geïnventariseerd. 40 gebouwen en complexen zijn op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Landelijk werden er 100 wederopbouwplannen aangewezen als rijksmonument, waaronder twee in Utrecht: de Stadsschouwburg en het SHV-kantoor aan de Mariaplaats. De Halve Maan (Oog in Al) is door de Rijksdienst opgenomen in de Top 30 Wederopbouwgebieden, maar dit heeft geen beschermende gevolgen. Voor Halve Maan en Kromme Rijn wordt momenteel onderzocht of die een gemeentelijk beschermd gezicht kunnen worden.

3 Jongste bouwkunst 1970-2008

Deze inventarisatie, die overlapt met de landelijke aandacht voor 'Post 65', is momenteel in uitvoering.

was. Met de radicale liturgische vernieuwing van het tweede Vaticaanse concilie in 1963 verdwenen de pronkaltaren en de meeste beelden en ging de witkwas over de rijk beschilderde muren. Maar een neogotische kerk 'ontdaan van haar aankleding die weliswaar artistiek waardeloos maar toch wezenlijk voor de schemerige, warme sfeer, houdt niet veel over', aldus de journalist. Terwijl in eigen katholieke kringen de waardering voor de neogotische kerken ver wegzakte, groeide onder kunsthistorici en vooral bij de jongere generatie juist weer enige sympathie. En dat was iets anders dan 'nostalgische zwijmelarij'

schreef Wessel Reinink in het architectuurblad *Forum*, dat in 1973 een themanummer uitgaf over neogotiek. Het themanummer verscheen bij een tentoonstelling in het Aartsbisschoppelijk Museum in Utrecht naar aanleiding van de sloop van de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemelopneming aan de Bilstraat in 1972. De afbraak van deze neogotische kerk van Alfred Tepe (gebouwd 1893-1894) met zijn rijke interieur had letterlijk een gat in de Biltstraat achtergelaten. Dat was dan ook de titel van de tentoonstelling en het *Forum*-nummer. Deze aandacht gaf aan dat de waardering toenam.

Desondanks ging de sloop van kerken door, zo ook van de Sint-Monickkerk aan de Herenweg in 1977. De Utrechtse werkgroep neogotiek betoogde in het *Maandblad Oud-Utrecht* dat sluiten niet automatisch slopen hoefde te betekenen. Door kerken te behouden en een andere functie te geven 'ontlopen wij het oordeel van het nageslacht'. Tevergeefs, maar een uitzondering was de Sint-Willibrordkerk, die in 1976 op de rijksmonumentenlijst werd geplaatst. Voor de andere kerken van na 1850 gold dat ze pas ná de gemeentelijke inventarisatie van 1984 bescherming kregen. 22 van de 26 gesuggereerde kerken plaatste B&W in 1989 op de gemeentelijke monumentenlijst. De nadruk lag op de kerkgebouwen (en één synagoge) uit de periode 1850-1940; voor de naoorlogse kerken was nog er weinig draagvlak.

Lelijk is geen argument

Op het moment dat de 19e en begin 20e-eeuwse bouwkunst erkenning en bescherming kreeg, bleek dat een gebrek aan waardering nu vooral de naoorlogse bouwkunst trof. Lange tijd konden weinigen zich voorstellen dat deze periode de moeite van het behouden waard was. Veel bruuft beton, gebouwen met een 'onmenselijke' maat en uitstraling en wijken die 'uit de grond gestampt waren', zo was het heersende beeld. Het in die naoorlogse jaren veel toegepaste en zichtbaar gelaten materiaal beton kreeg een negatieve klank. In Utrecht speelde het 'trauma' van Hoog Catharijne daarbij mee. Het was vanwege dit soort oordelen dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2005 de titel 'Lelijk is geen argument' koos voor een tentoonstelling en publicatie over de wederopbouw. Exemplarisch in Utrecht was het oordeel over de Neudeflat (architect Hugh Maaskant, 1961), lange tijd voor veel Utrechters het meest gehate gebouw. Voorstellen voor sloop werden opgenomen in politieke partijprogramma's en in enquêtes in de pers was een ruime meerderheid voor sloop.

Post 65

Discussies over de waarde van gebouwen uit bepaalde periodes zullen er altijd blijven. Na de inventarisatie en bescherming van Utrechts naoorlogse erfgoed in 2016 (inclusief de Neudeflat), is de aandacht nu gericht op de volgende bouwperiode. In Utrecht en elders brengen monumentenafdelingen de stedenbouw en architectuur van na 1965 in kaart. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werkt mee in dit zogeheten programma 'Post 65'. Deze keer is de waardering voor de stadsvernieuwing van rond 1980 onderwerp van discussie. Dit was een periode van beperkte budgetten en goedkope materialen zoals Trespa. Hebben deze veelal sociale huurwoningen wel monumentale waarde? In een

- ↳ Affiche tentoonstelling 't Gat in de Bilstraat, Aartbisschoppelijk Museum, 1973. NEDERLANDS ARCHIEF GRAFISCH ONTWERPERS
- > De Neudeflat, in 1963 getekend door Chris Schut. HET UTRECHTS ARCHIEF
- √ Stadsvernieuwing aan de Vrouwjuttenthof uit 1984, een voorbeeld van 'Post 65'. HET UTRECHTS ARCHIEF

recente bijeenkomst georganiseerd door Erfgoed van de gemeente Utrecht spraken oud-actievoerders en ambtenaren uit de stadsvernieuwing hierover met elkaar. Zij kwamen tot de conclusie dat de waarde vooral ligt in de grote betrokkenheid van de bewoners die destijds 'eindelijk zelf konden bepalen hoe ze wilden wonen'. Of zoals een van hen het formuleerde: 'Je mocht meepraten. Je betekende iets.' Het is een waarde die niet valt te vatten in termen van architectuur of stedenbouw, maar wel kenmerkend is voor de periode. Daarom dienen we ook iets van stadsvernieuwing 'voor het nageslacht te bewaren' - in de woorden van de Monumentencommissie van 1928. Datzelfde kan gelden voor de gebouwen die na 1990 in Utrecht en Leidsche Rijn verzezen zijn en die nu deel uitmaken van de inventarisatie jongste bouwkunst.

Romeinse ballista-pijl uit De Meern

Nils Kerkhoven is archeoloog bij Erfgoed gemeente Utrecht

In 2019 deden Utrechtse archeologen een reeks zeldzame Romeinse vondsten aan de Kuinderboslaan, schuin tegenover Castellum Hoge Woerd in De Meern. Ze werden aangetroffen in de rivierbedding van de voormalige Romeinse Rijn. De rivier, die nu helemaal is verdwenen, was hier in de 1e eeuw ongeveer 100 meter breed en markeerde de grens van het Romeinse Rijk. Onder de vondsten bevindt zich de enige compleet bewaarde ballista-pijl ter wereld. Deze geschutspijl dateert uit de jaren tussen 40 en 100 na Christus, vlak na de bouw van het Romeinse fort aan de overzijde van de rivier. De richting waarin de pijl werd teruggevonden, wijst erop dat hij waarschijnlijk vanaf het castellum werd afgeschoten en aan de noordoever van de rivier is terechtgekomen. Misschien wel tijdens de beruchte Bataafse opstand van 69...

Losse ijzeren pijlpunten van geschutspijlen zijn niet heel zeldzaam. Zo werden in Vleuten-De Meern eerder al twee vergelijkbare ijzeren punten van ballista-pijlen gevonden. Exemplaren uit de Romeinse tijd komen anders dan middeleeuwse pijlpunten wel minder vaak voor. Een complete pijl mét houten schacht is echter uitzonderlijk. Tot op heden werd slechts één andere complete ballista-pijl uit de Romeinse tijd teruggevonden. Dit jongere exemplaar dateert uit de 4e eeuw na Christus en werd ontdekt in de antieke stad Dura Europos (Syrië). De pijl werd in complete staat aangetroffen, maar de ijzeren pijlpunt is kort na de berging gescheiden geraakt van de houten schacht. Daarmee is de pijl uit De Meern de enige compleet bewaard gebleven Romeinse ballista-pijl ter wereld!

Mitrailleur van de Romeinen

De ballista was een Romeins torsie-artilleriewapen, een grote katapult waarmee speren of pijlen konden worden afgevuurd. Deze

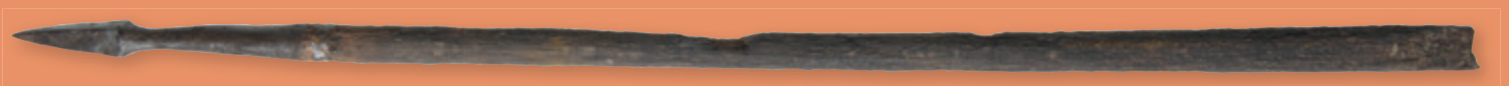
projectielen gingen dwars door ijzeren pantsers heen, waardoor ze geduchte wapens waren op het slagveld. Vanwege de steeds snellere herlaadtijd van dit geschut spreken kenners ook wel van de 'Romeinse mitrailleur'.

De houten schacht van de gevonden pijl heeft op het achterste gedeelte een verdikking met aan het uiteinde twee afgeschuinde vlakken. Deze verdikking hielp niet alleen om de sterke stuwkracht van de boogpees van de katapult te absorberen, maar fungeerde ook als een aerodynamisch tegengewicht om de pijl tijdens de vlucht stabiel te houden. Het is nog onduidelijk of de pijl voorzien was van korte houten vinnen, zoals het exemplaar uit Dura Europos die heeft. Vooral nog zijn er geen duidelijke aanwijzingen voor vinnen met veren. Wel is op enkele centimeters voor de afgeschuinde achterzijde een spoor gevonden van een glimmende, harsachtige substantie. Onderzoek moet nog uitwijzen of die diende voor de bevestiging van veren.

^ Blijf archeologen met de verpakte vondst, in het midden Nils Kerkhoven.
ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

< De pijl werd gevonden met de punt naar het noorden.
ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

∨ De ballista-pijl na conservering en restauratie.
RESTAURATIEATELIER RESTAURA

Navoelbare tijden

Fort Blauwkapel in 2009. HET UTRECHTS ARCHIEF

Al 50 jaar werkt de gemeente Utrecht aan de inpassing van erfgoed in ruimtelijke plannen. Wat heeft dat de stad opgeleverd? Een zoektocht langs drie projecten waarin cultuurhistorie telkens een andere betekenis aan de plek heeft gegeven: het rustige fortdorp Blauwkapel, de uitgestrekte nieuwbouwwijk Leidsche Rijn en het compacte wooncomplex Mariaplaats.

Hester van Gent werkt als schrijver en stedenbouwkundige. Ze studeerde Stedenbouw aan de Technische Universiteit Delft.

Jane Jacobs schreef het al, in haar vermaarde boek *The death and life of great American cities* (1961): voor een krachtige, levendige stad zijn oude gebouwen onmisbaar. Hoewel de publiciste dit vooral in economische zin bedoelde en Jacobs zich richtte op Amerikaanse steden, zullen weinigen ontkennen dat oude panden bijdragen aan een gelaagde en daarmee geslaagde stad. Utrecht is een levend bewijs van die gedachte: van de middeleeuwse panden binnen de singel tot de voormalige Cereolfabriek, getransformeerd tot een succesvol cultuurcluster: ze dragen alle bij aan een doorleefde stad met een eigen karakter. Aan

het feit dat deze panden er nog staan en zich konden aanpassen aan het veranderende gebruik door de jaren heen, heeft het Utrechtse erfgoedbeleid een stevige bijdrage geleverd.

Dit beleid richt zich echter niet alleen op behoud en beheer van afzonderlijke panden. De gemeentelijke erfgoedzorg werkt ook aan de inpassing van waardevolle cultuurhistorische structuren - karakteristieke elementen als buurten, parken en oude landschapspatronen - in de telkens veranderende stad. Die veranderingen laat de gemeente vastleggen in ruimtelijke plannen, waarin beschreven staat hoe de beschikbare ruimte opnieuw wordt ingericht of aangepast. Welke rol kan stedenbouwkundig en landschappelijk erfgoed eigenlijk spelen in de stadsontwikkeling? En wat heeft de aandacht hiervoor

de stad opgeleverd? Het vijftigjarig bestaan van de Utrechtse erfgoedzorg is een mooie gelegenheid om deze vragen eens tegen het licht te houden. Maar eerst doen we een stap terug in de tijd.

Op de schouders van reuzen

Een van de eerste hulpmiddelen om cultuurhistorische structuren een plek te geven in de ruimtelijke ordening kwam van het Rijk. Sinds de Monumentenwet van 1961 wees de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg door heel Nederland beschermde stads- en dorpsgezichten aan. In Utrecht waren dat onder meer de middeleeuwse binnenstad en het fortdorp Blauwkapel. Vanaf 1988 kregen de gemeentes hierbij zelf een rol: zij moesten beschermende bestemmingsplannen opstellen voor de aangewezen stads- en dorpsgezichten, met voorwaarden voor behoud en eventuele aanpassingen. Het beleid was gericht op complete stads- en dorpsdelen, maar de aanwijzingen waren eerder bedoeld ter bescherming tegen mogelijke ingrepen, dan voor de inpassing in nieuwe ontwikkelingen. Geleidelijk aan gaf de gemeente Utrecht cultuurhistorie een belangrijkere rol in ruimtelijke plannen. Dat resulteerde in de jaren 90 van de vorige eeuw in het Monumentenbeleidsplan met de klinkende

- < Bettina van Santen, gemeentelijk adviseur cultuurhistorie, in Fort Blauwkapel. [ARIJAN DEN BOER](#)
- ✓ Cultuurhistorische waardenkaart Leidsche Rijn, 1995. [GEMEENTE UTRECHT](#)
- > Herre Wynia vertelt over de opgraving Vikingrijn in het Máximapark, 2019. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- ↘ Houtrakgracht in de buurt Langerak, Leidsche Rijn. [D.C. GOOSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

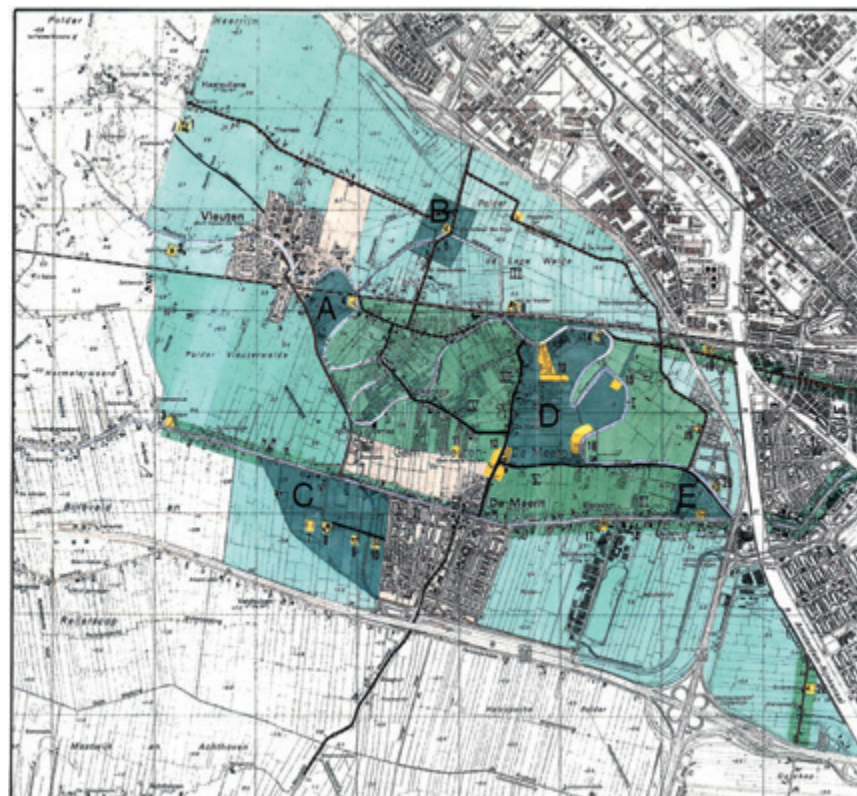
Voor het welslagen van een plan zijn adviezen niet genoeg. Het ontwerp- en realisatieproces is minstens even belangrijk. Van Santen: 'Ons doel was de nieuwbouw zorgvuldig in te passen. Hoe dat het beste kan, is altijd een zoektocht. Hoeveel woningen passen er in het gebied? Hoeveel verkeer levert dat op? Die zoektocht doe ik altijd samen, in dit geval met de stedenbouwkundige en de adviseur van verkeer.' De stedenbouwkundige zag het oude assenkruis direct als vanzelfsprekende locatie om woningen langs te bouwen. En er kwam een oplossing voor het sluipverkeer door aan de noordzijde van het fort de oorspronkelijke slinger in het pad te herstellen en af te sluiten voor autoverkeer. 'Dat je door reconstructie van erfgoed een eigentijds probleem als sluipverkeer kunt oplossen, vind ik nog steeds een eyeopener', zegt Van Santen. Ook de bewoners droegen bij aan het welslagen van de ontwikkeling. Mede door hun toedoen ging het aantal geplande woningen terug van 28 naar 16. Door dit geringe woningaantal doet de dorpsuitbreiding bescheiden aan. De bestaande bebouwing langs de Kapelweg is aan de

naam *Op de Schouders van Reuzen*. Het doel daarvan was om erfgoed beter te integreren in het ruimtelijk beleid. Die samenhang werd geborgd door de afdelingen Ruimtelijke Ontwikkeling en Erfgoed samen te voegen. Daarnaast ontwikkelde de afdeling een nieuw instrument dat later ook buiten Utrecht zou worden gebruikt: de Cultuurhistorische Effectrapportage (CHER). Zo'n CHER bevat verschillende onderdelen: een beschrijving van cultuurhistorische waarden, een weging daarvan en de vertaling naar voorwaarden voor ontwikkeling, die naast ruimtelijke uitgangspunten worden meegegeven aan de ontwikkelende partij. De CHER is weliswaar geïnspireerd op de Milieueffectrapportage (MER), maar is meer een beschrijvend en adviserend document dan een effectrapportage.

In de CHER springen twee voor Blauwkapel dominante tijdslagen in het oog. Allereerst de periode van de veenontginningen in de middeleeuwen. Vlakbij een kruising van wegen richting De Bilt en Hilversum liet de familie Veen een huiskapel bouwen waaraan Blauwkapel haar naam dankt en die nog steeds de ranke spil van het dorp vormt. De tweede tijdslag is de 19e eeuw, toen het dorpje ingelijfd werd door de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De CHER sluit af met adviezen om beide tijdslagen weer zichtbaar te maken: herstel van de fortgracht en militaire gebouwen, en terugbrengen van het assenkruis van wegen.

Blauwkapel: oase van rust

Een voorbeeld van zo'n Cultuurhistorische Effectrapportage (CHER) is *Fortdorp Blauwkapel, levend monument* uit 1997. In datzelfde jaar nam de gemeente voor een symbolisch bedrag vijf forten van het Rijk over. De bouwwerken waren in een niet al te beste staat. Om onderhoud en herstel te bekostigen, besloot de gemeente aan het fortdorp Blauwkapel woningen toe te voegen. In de CHER werd de gewenste omgang met het erfgoed beschreven. Ook Blauwkapel was bouwvallig. 'Het terrein was slecht onderhouden', vertelt Bettina van Santen, gemeentelijk adviseur cultuurhistorie. 'Elementen van het fort, zoals de groepsschuilplaats en de kazerne, stonden er verwaarloosd bij. Het oostelijk deel was met hekken afgesloten en de Kapelweg werd gebruikt voor sluipverkeer.' Ook waren de aarden wallen nog maar slecht te onderscheiden en was de slotgracht rond het wachthuis deels gedempt.

2 Cultuurhistorische waardenkaart

- Zeer belangrijk (te beschermen structuren)
- Belangrijk (te gebruiken bij planontwikkeling)
- Minder belangrijk
- Te handhaven wegen
- - - Te ontwikkelen weg (tracé handhaven)
- Waterloop (deels verland) (tracé en profiel handhaven)
- Monument / archeologisch belangrijke plaats

westkant aangevuld met 5 woningen; aan de oostkant zijn 11 woningen en 2 bedrijfsgebouwen gerealiseerd. Een bijzondere toevoeging is het pad over de westelijke omwalling langs de fortgracht. Wie van daaruit kijkt, ziet een dorpsilhouet omringd door groen, met daarin een kudde schapen, onlosmakelijk verbonden met het fortenslandschap. Tussen de spaghetti van wegen en spoorlijnen oogt het gebied als een oase van rust. Het fort is nu een landschapelijk park, voor fietsers en voetgangers verbonden met de stad.

Leidsche Rijn: raamwerk voor verstedelijking

Utrecht was niet de enige overheid die rond de eeuwwisseling speciale aandacht had voor de inpassing van cultuurhistorie in nieuwbouwplannen. Ook het Rijk richtte zich op de relatie tussen beide vakgebieden. Dat uitte zich onder meer in de Nota Belvedere, in 1999 met drie andere ministeries uitgebracht door het toenmalige ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM). Hierin werd gepleit voor een ruimtelijke inrichting waarin cultuurhistorie richtinggevend is. Ter inspiratie bevatte de nota voorbeeldprojecten van diverse gemeenten. Een daarvan is de Cultuurhistorische Effectrapportage uit 1995 voor de Utrechtse nieuwbouwwijk Leidsche Rijn, de allereerste CHER van Nederland.

De opgave voor de Vinex-wijk was heel anders dan die voor Blauwkapel. In het agrarisch gebied ten westen van Utrecht moesten in korte tijd zo'n 30.000 woningen, 220 hectare aan bedrijfshuisvesting en 700.000 m² kantoorruimte verrijzen. Van herstel van het oorspronkelijke landschap kon geen sprake zijn.

Bij het in kaart brengen van de cultuurhistorische kwaliteiten voor Leidsche Rijn was de meanderende loop van de Oude Rijn leidend. Deze grotendeels verzande stroomrug achtergelaten die een centrale plek inneemt in het plangebied. Aan weerszijden lagen klei-op-veengronden met hun oost-west lopende sloten en ontginningswegen, met daartussen de kenmerkende smalle kavels. 'Het meest waardevol waren de plekken waar archeologie en cultuurhistorie zich openstapelden', zegt Herre Wynia, als archeoloog en adviseur cultuurhistorie betrokken bij de ontwikkeling. 'Rond de huidige buurt 't Zand bijvoorbeeld had je veel archeologische vindplaatsen, maar vond je ook de middeleeuwse blokverkaveling terug.'

De CHER diende als uitgangspunt voor verdere planvorming. Dat begon met het masterplan van de stedenbouwkundige Riek Bakker, een globaal plan dat richting gaf aan de ontwikkeling van Leidsche Rijn. Zij maakte een ontwerp waarin niet alleen de A2 werd verlegd en overkapt, maar ook de toen nog zelfstandige gemeenten Utrecht

en Vleuten-de Meern elk een deel van de Vinex-wijk kregen toebedeeld. Daartussen werd een groene 'bufferruimte' gepland, het latere Máximapark. Op de plankaart waren sommige in de CHER genoemde te beschermen gebieden veranderd in woningbouwlocaties. 'Het was ook naïef te denken dat je zulke grote gebieden zou kunnen vrijwaren van bebouwing', merkt Wynia hierover op.

Het plan werd opgesplitst in deelgebieden die werden uitgewerkt door een team van adviseurs, onder wie stedenbouwkundigen, verkeerskundigen en archeologen. Voor ieder deelgebied stelde Wynia en zijn collega's een afzonderlijke CHER op, waarin de archeologische vindplaatsen werden beschreven en 'elk slootje onderzocht

en gewogen'. Wat daar uiteindelijk mee gebeurde, pakte volgens Wynia wisselend uit. 'Of de cultuurhistorie werd ingepast hing van allerlei factoren af. Soms had de stedenbouwkundige geen gevoel voor erfgoed, of zat hij of zij klem door het te realiseren programma.' Soms lukte het wonderwel om erfgoed en stedenbouw te combineren, zoals in Langerak: daar zijn de langgerekte woonbuurten afgewisseld met groene doorzichten en fruitbomen. Al met al heeft een deel van de cultuurhistorische structuur een plek gekregen in de nieuwe wijk Leidsche Rijn. Waardevolle gebieden werden buurtparken, oude lintwegen aantrekkelijke verbindingen voor langzaam verkeer. Hiertussen zijn de gebieden echter ingevuld met Vinex-

woningbouw die zich meestal weinig van oude structuren aantrekt. En soms hebben cultuurhistorisch objecten niet de ruimte gekregen, zoals bij nieuwbouw die het lint van de Groenedijk in het gedrang brengt. Daar heeft de stem van de ontwikkelaar de overhand gekregen.

Een bijzonder voorbeeld waar cultuurhistorie en ontwikkeling samenkomen, is het Castellum Hoge Woerd. Op de plek waar ooit het Romeinse grensfort stond, verrees een cultureel centrum in een landschappelijke setting. In architectuur verwijst het misschien wat al te letterlijk naar een vesting, maar door de invulling is het een stedelijke ontmoetingsplek geworden: een archeologisch museum (inclusief het spectaculaire Romeinse schip De Meern 1), een theater, horeca, een stadsboerderij en diverse verenigingen komen hier samen. Het Castellum is ingebed in z'n omgeving. De fietsverbinding van de Groenedijk mondt er aan de oostzijde uit en de westkant vormt de kop van het Máximapark, ontworpen door landschapsarchitect Adriaan Geuze. Wynia herinnert zich hoe Geuze vocht voor zijn ideeën. Wanneer zijn ontwerp in het gedrang dreigde te raken, riep hij woedend: 'Ik ben Zocher!' Met resultaat. Het lukte hem het park inclusief Hoge Woerd te omzomen met het Lint, een fiets-, skate- en wandelpad van 10 kilometer lang.

Mariaplaats: een tijdloos wooncomplex

Een zoektocht, een gevecht met een ongewisse uitkomst, zo beschrijven Herre Wynia en Bettina van Santen hun ervaringen met Cultuurhistorische Effectrapportages. Als de twee genoemde projecten iets leren

over erftoed in ruimtelijke plannen dan is het dat welslagen afhangt van de wil van betrokken partijen - van opdrachtgever tot stedenbouwkundige - om cultuurhistorie op te nemen in het plan. Anderzijds vraagt het om een meedenkende houding van de erftoedadviseur. Een enkele keer valt alles op zijn plaats, met een buitengewoon resultaat. Dat was het geval bij het tweede Utrechtse voorbeeldproject dat in de Nota Belvedere werd opgenomen: het complex Mariaplaats met 54 woningen.

De naam Mariaplaats herinnert aan de Mariakerk, waarvan nog een deel van de Romaanse kloostergang resteert. In de middeleeuwen was de kerk het middelpunt van de immuniteit van Sinte Marie, een ommuurd terrein waar een gemeenschap van kanunniken leefde. Deze geestelijken bewoonden er grote stenen huizen met rijkversierde tegelvloeren. Na de Reformatie in de 16e eeuw verbrokkelde de gemeenschap. De enclave verloor haar beslotenheid en de statige immuniteitshuizen raakten

ingebouwd door kleinere woningen. Eind jaren dertig van de vorige eeuw werden de claustrale huizen gesloopt. Een deel van het terrein deed jarenlang dienst als parkeerveld.

In de jaren 90 besloot de gemeente woningbouw te ontwikkelen in het zuidelijk deel van de voormalige immunititeit. De afdeling Cultuurhistorie stelde een CHER op en voorafgaand aan de bouw legden archeologen de contouren van het gebied bloot. De Belgische architect bOb van Reeth van AWG Architecten greep die vondst aan als uitgangspunt voor zijn plan. Hij schetste een compact ensemble dat in stedenbouwkundige opzet teruggrijpt op de immunititeit. Bouwblokken in een strakke rooilijn vormen een carré waarbinnen twee hogere appartementengebouwen zijn geplaatst. Zo strak als het plan naar buiten toe oogt, zo informeel is het aan de binnenzijde. De positionering van de blokken en de hoogteverschillen boetsen de ruimte tot pleinen en stegen, doorzichten en openingen naar de buitenwereld.

Nergens in het plan wordt het verleden letterlijk geïmiteerd. Door de eenheid van materiaalgebruik - baksteenmuren en klinkerbestrating - wordt ook niet gesuggereerd dat het complex organisch is gegroeid. Op de verharde buitenruimte na, die tegenwoordig groener zou worden ingericht, heeft het complex een zekere tijdloosheid. Niet omdat het aan geen enkele tijdspanne is te relateren, maar wie de smalle doorgang aan de Walsteeg ingaat en op een pleintje stuit, of langs de ommuurde buitenruimte van een woning wandelt, heeft het idee door een amalgaam van tijden te lopen, door de

geschiedenis zo je wilt. Dat is het belang van cultuurhistorie in ruimtelijke planvorming: niet telkens weer opnieuw beginnen, maar een continuüm laten ontstaan tussen wat er was en wat er is. Iets dergelijks moet Van Reeth hebben bedoeld toen hij de 'wil van de plek' als ontwerpthema nam.

Navoelbare tijden

Nog altijd draagt de afdeling Cultuurhistorie, tegenwoordig Erfgoed geheten, bij aan ruimtelijke plannen, al is ze inmiddels weer losgekoppeld van de afdeling Stedenbouw. Ze stelt nog steeds CHER's samen en neemt deel aan de zoektocht naar de balans tussen erfgoed en ruimtelijke plannen. Het Rijk heeft sinds lange tijd weer een minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VRO) aangesteld.

Een doordacht erfgoedbeleid zal nodig zijn om de opgave die Utrecht zichzelf heeft gesteld - zo'n 60.000 woningen in een klimaatadaptieve stad - te verbinden met haar geschiedenis. Zoals de besproken projecten laten zien, heeft erfgoed bewezen iets wezenlijks toe te voegen aan de ontwikkeling van de stad. Een baken van rust, een landschappelijke ontmoetingsplek of een compact wooncomplex (met maar liefst 87 woningen per hectare) dat geschiedenis schrijft. Daarvoor zijn hulpmiddelen als cultuurhistorische effectrapportages en waardenkaarten belangrijk, maar niet voldoende. Het vraagt vooral de bereidheid van iedereen die werkt aan de ontwikkeling van Utrecht om de oren te spitsen en te luisteren naar de wil van de plek. Want voor een krachtige, levendige stad is een zekere navoelbaarheid van tijden onmisbaar.

< Castellum Hoge Woerd en omgeving. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

∟ De opgraving tussen de Walsteeg en Mariaplaats, 1994. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

▲ Woningcomplex Mariaplaats-Walsteeg kort na de voltooiing in 1997. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Literatuur

- F. Feddes (eindredactie), *Nota Belvedere, beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999).
- D. van Gameren e.a., 'Mariaplaats Utrecht', *Dash, Nieuwe open ruimte in het woonensemble 1* (2009) 124-131.
- Gemeente Utrecht, Dienst Stadsontwikkeling, *Beheer van de chaos der eeuwen, evaluatie en beleidsaanbevelingen monumenten/cultuurhistorie 2004*, (Utrecht 2004).
- Gemeente Utrecht, Dienst Volkshuisvesting, *Cultuurhistorische Effectrapportage 'Leidsche Rijn'* (Utrecht 1995).
- Gemeente Utrecht, Dienst Stadsontwikkeling, *Definitief stedenbouwkundig plan Fort Blauwkapel* (Utrecht 1999).
- J. Jacobs, *The death and life of great American cities* (New York 1992).
- M. de Kreek, *Fortdorp Blauwkapel, levend monument, CHER* (Utrecht 1997).
- C. van Rooijen, 'Bouwen op historische gronden', *Natuur en Techniek 10* (1997) 66-73.
- P. Spangenberg (redactie), *Masterplan Leidsche Rijn* (Utrecht 1995).

Ruimte vinden in religieus erfgoed

De transformatie van de Westerkerk tot BUNK Hotel

Ruim veertig kerken in Utrecht kregen de afgelopen decennia een nieuwe functie. Kerkgebouwen zijn bijvoorbeeld omgetoverd tot congrescentrum, feestzaal, museum, moskee, kantoor of zelfs appartementen. Maar is zo'n herbestemming altijd geslaagd? Bij een transformatie moeten de monumentwaardes worden afgewogen tegen de gebruiksmogelijkheden. Goed overleg tussen de eigenaar en de gemeente kan tot mooie resultaten leiden, bleek bij de Westerkerk aan de Catharijnekade. Een gesprek met Alice Gut, adviseur erfgoed bij de gemeente Utrecht, Robin van Hagedoorn, eigenaar en directeur van BUNK, en zijn compagnon Patrick van der Sman.

Marit Overbeek onderzoekt de totstandkoming van de gebouwde omgeving en de invloed van gebruikers daarop. Daarnaast is zij online storyteller bij bouwbedrijf Heijmans.

Waar eens per jaar mannenbroeders zich verzamelden voor de landelijke kerkvergadering van de Gereformeerde Gemeenten, treffen nu backpackers, zzp'ers, bewoners van Wijk C en andere gasten elkaar in het kerkgebouw aan de Utrechtse Catharijnekade. Sinds juni 2019 gaat de Westerkerk uit 1891 door het leven als BUNK Ho(s)tel. Met lange tafels om aan te eten, flexwerkplekken op de voormalige galerijen, een podium op de plek van de preekstoel en 45 kamers en 60 slaapcabines tussen de dakspanten en in de kerkzaal. Zo kan het voormalige kerkgebouw opnieuw fungeren als publieke ontmoetingsplek. 'Het verwelkomende, open karakter dat kerkgebouwen vroeger hadden, willen wij in ere herstellen', vertelt eigenaar Robin van Hagedoorn aan een lange tafel bovenin BUNK. 'Door een horecafunctie aan erfgoed

te geven, maak je van het gebouw opnieuw een ontmoetingsplek en creëer je de meeste financiële toekomstwaarde. En het programmeren van cultuur zorgt voor verbinding met de buurtbewoners en de stad.' Hij runt horecabedrijf BUNK samen met zijn zakenpartners Patrick van der Sman (verantwoordelijk voor bouw en techniek) en Joachim de Looij (operationeel verantwoordelijk; niet bij het gesprek aanwezig). Onlangs openden zij een tweede ho(s)tel in de Amsterdamse Sint-Ritakerk.

Kerken transformeren

Waarom BUNK steeds voor kerkgebouwen kiest? 'Je moet er natuurlijk wel een beetje gek voor zijn, maar het begon door mijn voorliefde voor bijzonder wonen', zegt Robin. 'Ik zag mezelf nooit in een rijtjeshuis in een Vinexwijk. Inmiddels heb ik al drie kerken laten transformeren in Utrecht. Twee woningen, in de Jacobuskerk aan de Bemuurde Weerd OZ en in de Gregoriuskapel aan de Nieuwegracht, en als derde deze Westerkerk.' Hij kreeg het gebouw aan de Catharijnekade in handen omdat de Gereformeerde Gemeente Utrecht wegens bereikbaarheidsproblemen (en betaald parkeren op zondag) naar een nieuw gebouw in Leidsche Rijn wilde verhuizen. Ondanks het fikse prijskaartje deden Robin en Patrick, na gesprekken met de buurt en de kerkgemeenschap, mee met de aanbesteding. En kregen het pand gegund. Zo maakte Robin kennis met Alice Gut, adviseur erfgoed bij de gemeente Utrecht. Wat ze samen voor elkaar hebben gekregen in de Westerkerk vervult Alice nog altijd met trots. Zij vertelt: 'Kerken zijn belangrijke sociaal-maatschappelijke bakens in onze stad, maar het is complex erfgoed om te herbestemmen. Geen enkele kerk is hetzelfde en dus is elke herbestemming maatwerk.'

Bij de start van het project was het herbestemmingsprofiel nog in ontwikkeling als onderdeel van de Utrechtse visie Religieus Erfgoed, licht Alice toe. Met zo'n profiel kunnen potentiële nieuwe eigenaars inschatten of er een sluitende *businesscase* mogelijk is. 'Daarmee willen we als gemeente duidelijke randvoorwaarden voor herontwikkeling meegeven, om zo succesvolle transformaties te bespoedigen. Want financiële haalbaarheid van de herbestemming is altijd een belangrijk onderdeel van de transformatie. Maar minstens zo belangrijk is het behoud van de monumentale waarden.'

Alice en Robin zijn allebei vol waardering over het herbestemmingsprofiel als leidraad bij de transformatie van kerkgebouwen. Dit middel kwam tot stand na een symposium van de Vereniging Oud-Utrecht over religieus erfgoed in 2015, waarna de gemeenteraad het stadsbestuur opdroeg een visie over dit onderwerp te maken, ook wel 'Kerkvisie' genoemd. Doel was

handvatten te bieden voor de instandhouding van bestaande kerken en de herbestemming van leegkomende kerkgebouwen, zowel voor ontwikkelaars en eigenaren als voor de gemeente. Een stad met zo'n rijke schakering aan kerken als Utrecht moest, in het licht van teruglopend kerkbezoek en mogelijke leegstand, proactief aan de slag met dit erfgoed.

'Een herbestemmingsprofiel voor een kerkgebouw bepaalt de mogelijkheden van herbestemming en helpt deze af te wegen, voorafgaand aan concrete plannen. Op die manier geeft het vroegtijdig inspiratie en richting aan de nieuwe eigenaar, architecten en ontwikkelaars', aldus Alice. Een dergelijk profiel bestaat uit de bouwhistorische waardestelling: een beschrijving van de bouw- en verbouwingsgeschiedenis en van de cultuurhistorische waarden (gebruik en betekenis). Ook worden de monumentale kernwaarden van het kerkgebouw beschreven en aangegeven waar ruimte zit voor het doen van ingrepen om een andere functie mogelijk te maken. 'Voor de Westerkerk bepaalden we als gemeentelijk erfgoedteam de kernwaarden', vertelt Alice. 'Dat waren voor ons de galerijen en de ranke kolommen daarvan, en de middenas met zicht op het orgel. De kosterwoning en opgang aan de achterzijde van de kerk hebben minder monumentale waarde en dat maakte dat dit gebouw veel ontwikkelingsruimte bood.'

Belevingswaarde

Blikvanger in het interieur is het rijksmonumentale Quellhorst-orgel uit 1814, dat ooit naar de Westerkerk werd verhuisd vanuit een kerk in Oldenzaal. De Gereformeerde Gemeente Utrecht probeerde

< De voormalige Westerkerk aan de Catharijnekade 9.

[RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)

✓ Van links naar rechts: Patrick van der Sman en Robin van Hagedoorn van BUNK, Alice Gut van Erfgoed gemeente Utrecht en gespreksleider Marit Overbeek. [ARJAN DEN BOER](#)

voor de verkoop van het gebouw nog een andere plek voor het orgel te vinden, maar stuitte op bezwaren vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de gemeente. Voor de ontmanteling en verplaatsing is een omgevingsvergunning nodig en die is niet afgegeven: uiteindelijk besloten twee wethouders dat het orgel in de kerk moest blijven. Alice: 'Ik ben zo blij dat we daaraan vast hebben gehouden.'

Daardoor moest wel het plan van BUNK enigszins worden herzien. Eis van de gemeente en de Commissie Welstand en Monumenten was namelijk dat slechts de helft van de kerkzaal mocht worden opgevuld, tot de middenas, om zo de ruimtelijkheid van het interieur te behouden. Patrick en Robin hadden het idee om de bar, de keuken en tien hotelkamers op te nemen in een volume van kruislings verlijmd hout, schijnbaar zwevend in de hoge ruimte. Een element dat er eventueel weer kan worden uitgehaald en daardoor het kerkgebouw zelf niet aantast.

De grootte van dat volume en daarmee de hoeveelheid hotelkamers was tijdens de ontwerpfase meerdere malen onderwerp van gesprek tussen BUNK en de gemeente. Robin: 'Het orgel was altijd welkom bij ons, we zagen de belevingswaarde ervan voor ons concept, maar het had wel impact op ons plan. Als het was verplaatst, hadden wij zes tot acht hotelkamers meer kunnen realiseren. En dat had onze *businesscase* een stuk gemakkelijker gemaakt bij aanvang van het project.'

Uiteindelijk kwamen ze op een grootte en aantal kamers uit die een 'prima exploitatie' mogelijk maakte. En nu geniet Robin van de vragen van bezoekers over de geschiedenis van het orgel. Het herinnert de gasten aan de vroegere functie van het gebouw en trekt vele (amateur)organisten die het graag willen bespelen. Eens per maand organiseert BUNK dan ook een orgelconcert. Robin: 'Via een webcam zien gasten beneden via een groot scherm hoe de organist te werk gaat. Zo benutten we de belevingswaarde ervan optimaal.'

Dat hotelgasten vanuit de glazen lift alle details van het imposante orgel kunnen zien, is een onvoorzien maar welkom gevolg van de ingrepen die nodig waren om de Westerkerk tot hotel om te toveren. Dat kan immers niet functioneren zonder lift, vertellen Robin en Patrick. Niet alleen voor vervoer van schone en vuile was, ook om toegankelijk te zijn voor mindervalide gasten. De inpassing van de liftschaft vroeg het maximale aan creativiteit en bouwtechniek, net als de bevestiging van het houten volume met hotelkamers. Patrick: 'We mochten absoluut niet door het dak heen breken. En we konden het volume niet al te diep de kerkzaal in laten steken. Dus bouwden we een soort stalen brug over het tongewelf. Zo konden we de integriteit van het casco waarborgen, hoefden er geen

trekspanten te worden geplaatst die de krachten opvingen.' Bijkomend voordeel van deze ingreep was dat BUNK nog vijf extra hotelkamers tussen de spanten kon maken.

Vertrouwen

Voor Patrick was de ontwerpfase een pittige periode, waarin hij steeds mogelijke oplossingen moest toetsen aan wet- en regelgeving en aan de eisen van allerlei gemeentelijke afdelingen en de Commissie Welstand en Monumenten. 'Transformeren is veel praten', stelt Patrick. 'Met leveranciers en constructeurs voerde ik stevige discussies over de ingrepen. Op bezwaren als "het kan niet", antwoordde ik dat er ook raketten naar de maan kunnen en dat ik iemand ging zoeken die het wel voor elkaar kreeg.' Daarbij was het opgebouwde vertrouwen tussen hem en Alice onontbeerlijk. Patrick: 'In elk bouwproces kom je onver-

wachte dingen tegen en tekeningen van monumenten kloppen zelden, dus het gaat er om hoe je daar samen creatief mee omgaat.' Zo bleek de monumentale waarde van het dak aanvankelijk niet duidelijk. Pas later in het transformatieproces is ontdekt dat het dak een oorspronkelijk element is. Alice en haar collega's besloten de kapconstructie aan één kant te laten onderbreken om hotelkamers en een gang mogelijk te maken. Ook bleek dat de dakkapellen moesten verhuizen, omdat ze anders op een verdiepingsvloer zouden uitkomen. 'De luikjes van deze kapellen hadden vaste shutters, terwijl er in de hotelkamers wel daglicht moest komen. Dus suggereerde ik om ze om en om te laten vervallen. Daar zie je buiten vrijwel niets van en toch geeft het voldoende licht', aldus Alice. Alle interieurs in BUNK zijn op maat gemaakt; kosten noch moeite zijn gespaard

om de hotelgasten op kleine oppervlaktes zoveel mogelijk comfort te bieden. De gewone kamers zijn gemiddeld negen vierkante meter groot en nog kleiner zijn de 'pods' of slaapcabines, geïnspireerd op de Japanse capsulehotels. Dit maakt een verblijf in BUNK bereikbaar voor veel verschillende groepen hotelgasten. Maar ook het eten en drinken houdt BUNK met opzet betaalbaar, vertelt Robin. 'Voor de goedkoopste kop koffie betaal je hier anderhalve euro en dat betekent dat ook mensen met een kleine beurs hier komen. Zoals de bewoners van Wijk C, zeker als we af en toe een uitnodiging in hun brievenbussen gooien. Onze zelfgestookte jenever trekt drie bejaarde mannen uit de buurt, die hier wekelijks voor een aantal kopstootjes komen. Hartstikke leuk toch, we willen onze plek laagdrempelig en toegankelijk houden.' Dat 'buurthuis 2.0-gevoel' wordt versterkt door het podium waar BUNK lokale kunstenaars en muzikanten programmeert.

Concessies doen

Is het succes van BUNK eenvoudig te herhalen? De drie waarschuwen voor 'cowboys' en benadrukken de complexiteit en het hoge prijskaartje van dit soort projecten. 'Elke partij moet concessies doen', waarschuwt Patrick. 'Je moet de rek willen vinden in wet- en regelgeving en soms wel tien keer opnieuw je *businesscase* doorrekenen. En bij de gemeente is flexibiliteit nodig als het gaat over de nieuwe functie. Soms moet je accepteren dat er minder oppervlakte voor de bibliotheek is of er minder woningen zijn te realiseren.' Alice beaamt dit volmondig: 'Zonder concessies krijgt erfgoed geen tweede leven. En iedere herbestemming is anders, maar je kunt wel leren van processen.' Robin prijst de kennis bij de erfgoedafdeling van de gemeente: 'Sommige gemeentes beginnen nu pas aan een visie op hun religieuze erfgoed. Wat we nog wel moeten doen is geloofsgemeenschappen aan tafel krijgen. Want met hun verkoopvoorwaarden en door een goede tender op te stellen, spelen zij een belangrijke rol in het welslagen van transformaties.' Graag geeft het drietal toekomstige herbestemmers de volgende lessen mee: 'Een positieve grondhouding ten opzichte van nieuwe initiatieven, en meteen duidelijkheid voor de nieuwe eigenaar wat de mogelijkheden zijn. Ik wil zo vroeg mogelijk samenwerken, nog voor er een ontwerp is', zegt Alice. 'Creativiteit, transparante communicatie en *out of the box* durven denken', vult Patrick aan. 'Oh ja, en een goede gebiedsmanager: die kan alle velden overzien waar je als initiatiefnemers mee te maken krijgt en brengt alle belangen bij elkaar, van zowel de initiatiefnemer als van de stad en gemeente.' Robin besluit: 'Respect voor elkaars posities en belangen en lef, bovenal lef. Dat hebben alle partijen hier getoond.'

- < De Westerkerk in 1999. Het orgel is gemaakt in 1814 door G.H. Quellhorst voor een rooms-katholieke kerk in Oldenzaal. In 1893 is het naar Utrecht overgeplaatst. [RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)
- ✓ BUNK Restaurant met het half zichtbare orgel; links de grote houten inbouw met 'pods'. [WOUTER VAN DER SAR, BUNK HOTELS](#)
- ✓ De galerij met flexwerkplekken. [WOUTER VAN DER SAR, BUNK HOTELS](#)

archieven. Dit leidde tot een aanvullende waardenstelling van De Fabryck, bureau voor gebouwhistorisch onderzoek.

Voormalige volière

Het Tuynhuis staat in het parkgedeelte waar tuinarchitect Hendrik Copijn (1842-1923) elementen had bedacht als een doolhof, een tennisveld met tennishuisje, een groene 'tuinzaal' voor feesten en partijen, een spiraalvormig rozenbergje, een fazantenverblijf en een volière voor inheemse vogels. In 1896 ontwierp Pierre Cuypers er een sierlijke stalen of (giet)ijzeren volière in de vorm van een langgerekte vliegkooi met een bakstenen winterverblijf, wellicht voor exotische vogels. Deze is nadien verdwenen. De latere volière, het huidige Tuynhuis, werd in 1930 gebouwd door de Haarzuijlenzse ijzersmid Ries van Dijk. Opvallend is het hoge pagode-achtige rieten dak. Dit dak had waarschijnlijk deze hoogte zodat de vogels ook omhoog konden vliegen en zich er konden verschuilen bij regen, kou en wind. Het is onduidelijk welke vogels (ook fazanten?) precies in de volière gewoond hebben en tot wanneer.

In 1965-66 werden er plannen getekend om in de volière een speelkamer met eetkamer, garderobe en toilet te maken. Het open raamwerk van de gevels werd dichtgezet met houten wanden, ramen en twee schuifpuien. Een foto van kort na die verbouwing beschrijft de volière als 'speelhuisje', hoogstwaarschijnlijk voor de kinderen van de adellijke familie die verbleven in het nabij gelegen Châtelet. Ondanks de verbouwingen is de voormalige volière een origineel en in het oog springend gebouwtje met een sprookjesachtige uitstraling.

Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer, *Kasteel de Haar: het Tuynhuis, waardestellend bouwhistorisch onderzoek* (maart 2022).

Tuynhuis van Kasteel de Haar

Alice Gut is adviseur bij Erfgoed gemeente Utrecht.

Het grootste en meest luxueuze kasteel van Nederland, gebouwd naar ontwerp van Pierre Cuypers (1827-1921) in opdracht van Etienne baron van Zuylen van Nijevelt (1860-1934), heeft 23 monumentale bijgebouwen. Daarvan zijn er 22 rijksmonument, als onderdeel van de rijksbeschermden historische buitenplaats Kasteel de Haar. Het gaat bijvoorbeeld om toegangspoorten, rustieke bruggen, tuinbeelden of -vazen, een duiventoren, een portierswoning, een hertenverblijf en een tennishuisje, maar ook om de kapel en het Châtelet met kleine voorburcht. Het 23e bijgebouwtje, het zogenaamde Tuynhuis, heeft geen monumentenstatus en is altijd wat onderbelicht gebleven. Het staat enigszins terzijde van het Châtelet, de privéleugel van de adellijke familie. Het gebouwtje is rond 2000 ingericht als kleine horecagelegenheid met terras. Om onduidelijke redenen is het niet meegenomen in het uitgebreide bouwhistorisch onderzoek van alle gebouwen en het park voorafgaand aan de grote restauratie van het kasteelcomplex (2001-2021). Lang veronderstelden men dat het gebouwtje dateerde uit de

jaren vijftig of zestig van de vorige eeuw. Het werd daarom als minder cultuurhistorisch waardevol gezien dan de an dere bijgebouwen.

In april 2020 werd echter een foto uit circa 1935 gepubliceerd in het *Tijdschrift van de Historische Vereniging Haarzuilens Vleuten De Meern en Leidsche Rijn*, dat medewerkers van Erfgoed bij toeval onder ogen kwam. De foto liet zien dat het Tuynhuis oorspronkelijk een volière moet zijn geweest. Het was voor Erfgoed aanleiding om gericht onderzoek te doen naar het Tuynhuis in verschillende

▲ Bouw van de volière, het latere Tuynhuis, rond 1930.

HISTORISCHE VERENIGING HAARZUILENS VLEUTEN DE MEERN EN LEIDSCHER RIJN

> Het Tuynhuis als kleine horecagelegenheid bij Kasteel de Haar.

ARJAN DEN BOER

Oudegracht vanaf de Hamburgerbrug met werkzaamheden aan de werfmuur, 2021.
FRANK DOVES

Werk aan de werf

Monumentenzorg in het wervengebied

Eeuwenlang was het onderhoud van de voor Utrecht zo kenmerkende werven en werfkelders een gezamenlijk verantwoordelijkheid van de eigenaren van de grachtenpanden. Nadat ze in verval raakten, nam de gemeente Utrecht in de 20e eeuw het eigendom van de werfmuren en kades over. Verschillende restauratierondes volgden, waarbij de monumentwaarde niet altijd voorop stond. Het wervengebied steekt zo complex in elkaar dat tegenvallers telkens op de loer liggen. Met de aanstelling van een wervenmeester moet de gedeelde verantwoordelijkheid tussen de stad en de eigenaars weer worden hersteld.

Kees Rampart, Eelko van den Boogaard en René de Kam werken respectievelijk bij de gemeente Utrecht als adviseur Erfgoed en programmamanager Wervengebied en als conservator Stads geschiedenis bij het Centraal Museum.

Al vanaf de 12e eeuw vervult het Utrechtse wervengebied een cruciale rol in de stad. Vooral de Oudegracht functioneerde eeuwenlang als een langgerekte haven

waar goederen werden aangevoerd, uitgeladen, opgeslagen en verhandeld. Bij de Nieuwegracht, die tussen 1391 en 1393 werd aangelegd, dienden de vaak kleinere werfkelders vooral als eigen opslagruimte. In de loop van de 18e en 19e eeuw kwam er langzaam een einde aan de havenfunctie van de Oudegracht doordat de steeds groter wordende schepen maar moeizaam konden manoeuvreren in de smalle grachten. Na de sloop van de stadsmuur vanaf 1830 kreeg

Utrecht met de Nieuwe Kade een nieuwe haven aan de noordzijde van de stad. Ook door de komst van de spoorwegen, de aanleg van het Merwedekanaal en later de opkomst van het wegverkeer, verloor het wervengebied meer en meer zijn oorspronkelijke bestemming. Daardoor investeerden de particuliere eigenaren niet of nauwelijks meer in het onderhoud, waardoor de walmuren, werven en werfmuren in een ernstige staat van verwaarlozing raakten. Dat leidde af en toe tot een calamiteit, zoals de instorting van een flink stuk kluismuur langs de Drift in 1908.

Gemeentelijk eigendom

Al in de jaren twintig van de vorige eeuw spraken bezorgde en kritische inwoners van Utrecht het stadsbestuur aan op de verwaarlozing van het wervengebied. Zij waren van mening dat de stad in actie moest komen om het openlijke verval van een zo karakteristiek en beeldbepalend gebied in de stad te keren. Plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst in 1928 was een eerste erkenning van de bijzondere waarde. In 1967 deed de rijksoverheid daar nog een stap bovenop door de gezamenlijke grachten, werven, werf- en kluiswanden als rijksmonument te beschermen. Het voortgaande verval had het stadsbestuur al eerder tot het inzicht gebracht dat het versnipperde wervengebied in stedelijk eigendom moest komen om een kentering teweeg te brengen. Daarom werd in 1944 een overdrachts- en onteigeningsplan vastgesteld, dat tussen 1948

- < Drukte in de Oudegracht ter hoogte van de stadskraan bij het stadhuis, circa 1800. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Bebouwing op de werf ter hoogte van Oudegracht 294 in 1947. [G.J. LAUWERS, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Werven en werfmuren in verval aan de Oudegracht nabij de Geertebrug, 1953. [RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)
- > Aanleg riolering in de drooggelegde Nieuwegracht, 1987. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▾ Lantaarnconsole 'De wethouder monumentenzorg' bij Oudegracht 215 door Theo van de Vathorst. Het is een portret van Jaap Zwart, wethouder tussen 1990 en 2000. Zijn voorganger Willem van Willigenburg staat op de console bij Oudegracht 205. [ARJAN DEN BOER](#)

en 1954 tot uitvoering kwam. Sindsdien heeft de stad het eigendom van vrijwel alle werven en werfmuren in handen gekregen. Slechts enkele eigenaren onderhouden hun werfmuren nog zelf.

De eigendomswissel had in eerste instantie vooral positieve gevolgen voor de werven en lage walmuren. Die werden in de jaren vijftig systematisch hersteld en opnieuw bestraat, waarbij vrijwel alle bouwsels van de werven verdwenen. Ook de laatste houten oeverbeschoeiingen werden vervangen door een gemetselde walmuur. Het karakter van het wervengebied veranderde hierdoor ingrijpend. Eeuwenlang waren de werven beperkt toegankelijke, particuliere werkterreintjes geweest, naast elkaar gelegen in een perceelstructuur haaks op de grachten. Nu werden ze aaneengeregend tot openbare benedenstraten, parallel aan de grachten. Daarmee verdwenen alle elementen die wezen op individueel gebruik van de werven, zoals bouwsels voor opslag, kleine goederenliften of -kranen, kippenhokken, tuintjes en hekwerken.

Restauratie komt op gang

Het stedelijk eigenaarschap bood niet direct de sleutel tot omvangrijke herstelwerkzaamheden van de werfmuren. Het verval had daar inmiddels een enorme omvang aangenomen, maar de geldmiddelen waren in de naoorlogse periode zeer beperkt. In het jaar 1954 was bijvoorbeeld een herstelbudget van maar 150.000 gulden beschikbaar, slechts voldoende om 70 meter werfmuur aan te pakken. Ondanks de structurele financiële krapte werd er wel gewerkt aan herstel. De smalle beurs had tot gevolg dat restauratie in de praktijk neerkwam op het geheel slopen en herbouwen van werfmuren, de meest efficiënte werkwijze. De monumentwaarde van de muren ging daardoor deels verloren.

Toch was er bij de restauraties wel degelijk oog voor detail. Zo zijn van 1953 de lantaarns op de grachten, die eerder in de parkeerstrook stonden, verplaatst naar de bovenrand van de werfmuren. Aangezien de lantaarnvoet breder was dan de werfmuur, was dit aanleiding om een speciale kraagstenen met beeldhouwwerk aan te brengen. Zo ontstond een indrukwekkende reeks van circa 330 gebeeldhouwde lantaarnconsols langs de grachten.

De aanstelling van een gemeentelijk bouwhistoricus gaf in 1975 blijk van de toenemende aandacht van de gemeente voor de bouwgeschiedenis van monumenten. Toch werd er niet direct voorzichtiger omgesprongen met historisch muurwerk dat nog herstelbaar was. In 1978 deed de Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stads wijken Utrecht daarom een oproep aan de gemeenteraad om bij de werfmuurrestauraties meer rekening te houden met historische waarden. Met de jaren werd de aanpak voorzichtiger en bleef er meer historisch metselwerk behouden. Ook de inzet van meer gespecialiseerde restauratie-aannemers droeg hieraan bij. Een bijzondere subsidiebron bij het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening leidde ertoe dat er tussen 1979 en 1985 in totaal 140 werfmuren konden worden gerestaureerd, met een gezamenlijke lengte van een kilometer. Dat was ongeveer 20 procent van het totaal. Ook vernieuwde men toen 35 werftrappen. Met deze campagne werd de ingrijpende restauratie van walmuren, werven en werfmuren voorlopig afgesloten.

Riolering, bruggen en gewelfherstel

De Utrechtse grachten functioneerden eeuwenlang als vaarweg, maar werden ook gebruikt om afval in te lozen. Overigens golden daarbij al sinds de late middeleeuwen allerlei voorschriften om watervervuiling zoveel mogelijk te beperken. Menselijke uitwerpselen kwamen daarom tot ver in de 19e eeuw in beerputten terecht, doorgaans op de achtererven van de grachtenhuizen. Maar de aanleg van waterleidingen leidde tot het gebruik van waterclosets in de huizen zelf. Vanaf het eind van de 19e eeuw belandde afvalwater dan ook steeds vaker in de gracht via een buis onder de huis- en werfkelders door. In de straat was namelijk geen ruimte voor een rioleringsbuis vanwege de gewelven van de werfkelders. Ook in de werven zelf was geen plaats door de vele bomen die daar hun wortels hadden. Milieuwetgeving zorgde er echter voor dat lozing op open water steeds verder moest worden beperkt. Vanaf 1984 werkte de gemeente aan een geheel nieuw rioleringsstelsel voor alle grachtenpanden. De rioolbuizen liggen sindsdien onder water in de gracht, vlak voor de lage walmuren. In 1989 werd het laatste grachtenhuis aangesloten op het rioolstelsel en was de lozing op

open water voorgoed voorbij. De waterkwaliteit verbeterde daarna aanzienlijk. Tijdens de aanleg van de riolering bleek dat de funderingen van de 28 monumentale boogbruggen over de grachten in matige staat verkeerden. Zo diende zich een nieuwe opgave aan. Na langdurig overleg werd een ingenieuze methode ontwikkeld om de brugfunderingen te verstevigen zonder de monumentale bruggen ingrijpend aan te tasten of deels te vernieuwen. Via kleine gaten, die vanaf de straat verticaal door de bruggenhoofden en middenpijlers werden geboord, werd een spuitlans in de ondergrond gedrukt. Zo kon onder zeer hoge druk een mengsel van specie en water in de ondergrond worden gespoten. Op die manier ontstonden er robuuste kolommen van ongeveer een meter doorsnede die de bruggenhoofden en pijlers van een stabiele fundering voorzagen. Dit was een kostbare

aangelegenheid, maar dankzij een rijksbijdrage uit het aardgasbatenfonds voor investeringen in infrastructuur kon het project in 2002 worden afgerond.

Begin jaren negentig verenigden vele honderden particuliere eigenaren en de gemeente Utrecht zich voor een nieuw en omvangrijk restauratieproject, waarbij scheuren en andere gebreken van veel werfkeldergewelven werden hersteld. Een speciaal opgerichte stichting kreeg het mandaat om de uitvoerende aannemer opdracht te geven. Om alles te kunnen bekostigen, vloeiden zowel de particuliere bijdragen als de overheidssubsidies naar de stichting. Voor de uitvoering van het gewelfherstel moest alle bestrating en het zand van de gewelven verwijderd worden. Vanwege de vele kabels en leidingen en de kwetsbaarheid van de gewelven moest deze klus met klein materieel en deels

zelfs met de schop worden uitgevoerd. Het bleek echter een ideaal moment om ook een waterdichte laag bovenop de gewelven aan te brengen. De overgrote meerderheid van de huiseigenaren koos ervoor om deze investering te doen. Doordat de ruimtes daardoor minder vochtig werden, konden veel werfkelders in gebruik worden genomen als restaurant, werkruimte, atelier of zelfs woning.

Wal- en kluisurenherstel

Sinds 2013 is het zogeheten wal- en kluisurenproject in uitvoering. Inmiddels is ongeveer 60 procent van de lage walmuren langs de Oude- en Nieuwe-gracht vervangen door een geheel nieuwe constructie die verzwakkingen en instabiliteit van de oude beschoeiingen verhelpt. Die walmuren dateerden overigens deels uit de 19e eeuw, maar vooral uit de jaren vijftig. De fysieke monumentwaarde was dan ook relatief gering.

De aanwezigheid van bomen vormde bij de uitvoering het werk een bijzondere uitdaging. Om een walmuur te kunnen vervangen, is er namelijk aan de achterzijde werkruimte nodig. Maar bij grote bomen bevinden zich juist daar de wortels. Vernieuwing van de walmuur is in die gevallen niet mogelijk, zodat er een tijdelijke versteviging wordt aangebracht voor de periode dat de boom nog leeft. Waarschijnlijk stonden er al in de late middeleeuwen bomen op de werven. Afgaand op oude tekeningen en schilderijen was dat in ieder geval in de 17e eeuw het geval. Doordat er direct naast het water een jaagpad vrijgehouden moest worden om schepen voort te trekken, stonden de meeste bomen toen bij de werfmuren. Langs de Kromme Nieuwegracht, Drift en Plompetorengracht is de afgelopen decennia beperkt gewerkt aan het herstel van de kluisuren, zoals de keldermuren worden genoemd die direct aan de gracht staan bij het ontbreken van een werf. De zwaarte van deze muurconstructies, en de samenhang met de keldergewelven onder de straat, maken het herstelwerk aan de fundering van deze kluisuren risicovol. Om verzakking en schade te voorkomen, moest er opnieuw een groot plan worden gemaakt.

Werk aan de Werf

In juli 2021 heeft de Utrechtse gemeenteraad het programmaplan 'Werk aan de Werf' vastgesteld. Daarin staat de aanpak beschreven voor het samenhangend herstel en behoud van het wervengebied voor de komende dertig jaar. Het plan gaat zowel in op herstel en voorkomen van schade aan het erfgoed als op het beheer en gebruik van het wervengebied. Ook de samenwerking tussen alle keldereigenaren en de gemeente Utrecht komt uitgebreid aan bod. De totale kosten over de gehele periode bedragen ongeveer een half miljard euro. Met de

vaststelling van het plan is ook het belang onderschreven dat de gemeente Utrecht aan het wervengebied toekent. Directe aanleiding voor het nieuwe programmaplan vormde het stilleggen van de werkzaamheden aan de wal- en kluisuren in 2019 na overschrijding van de kosten en de planning. Uit het daaropvolgende onderzoek bleek dat de complexiteit van het werk stelselmatig was onderschat en dat het projectmanagement onvoldoende was. Uit voorzorg werden op twee plekken de grachten afgesloten, omdat vermoed werd dat twee kelders door zwaar verkeer waren beschadigd. Eerder al was bij het herstel van kluisuren aan de Kromme Nieuwegracht forse schade ontstaan, onder meer aan Paushuize en enkele kelders.

- ▲ Aanbrengen van een waterdichte laag op de werfkeldergewelven bij Oudegracht 167 in 1992. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Woning in een gerestaureerde werfkelder aan de Oudegracht, 2000. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Renovatie van de werfkelder aan de Kromme Nieuwegracht 68 in 2020. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)
- Plattegrond van het wervengebied, opgedeeld in 26 rakken. [ERFGOED GEMEENTE UTRECHT](#)

Om tot een nieuw programmaplan te komen, is er eerst uitgebreid vooronderzoek gedaan. De oorzaken van schade en lekkage zijn nauwkeurig in kaart gebracht. Het onderzoek maakte duidelijk dat het gebied nog complexer in elkaar steekt dan gedacht. Er bleek een nauwe verwevenheid te bestaan tussen verschillende onderdelen, zoals muren, kelders, grachten, huizen en straten. Bovendien bleken er ook elders in de binnenstad onder de openbare weg nog tientallen zogeheten spook- en weeskelders te zijn, waarvan niet bekend was dat ze bestonden en die dus ook niet onderhouden werden. De kelders zijn opgespoord door met een grondradar alle straten binnen de singels te scannen. Door kleurverschil was te zien waar er holtes onder de weg zitten, die vervolgens zijn geïnspecteerd.

Samen verantwoordelijk

Om met alle aspecten goed om te gaan, is een goede samenwerking tussen de verschillende eigenaren essentieel. Het gaat dan om de huiseigenaren, de gemeente Utrecht en de verschillende ondernemers in het wervengebied. Alleen zo kan een zogeheten gevel-tot-gevel-aanpak worden gerealiseerd. In de late middeleeuwen waren de eigenaren van de grachtenpanden gezamenlijk verantwoordelijk voor het beheer en onderhoud van het wervengebied. Zo moest elke eigenaar zijn werf regelmatig schoonmaken. Dat gold ook voor de helft van de gracht, doordat de perceelsgrens tot het midden van het water liep. Daarnaast was de stad verantwoordelijk voor het onderhoud van de bruggen en de straat langs de grachten. In de loop van de 18e en 19e eeuw raakte dat systeem steeds verder in verval, wat ook te maken had met de veranderende economische functie van het gebied. Vanaf 1948 werd de gemeente Utrecht eigenaar van de werven en de wal- en kluiswanden. Aangezien de werfkelders particulier eigendom bleven, raakten de onderdelen van het oude systeem van elkaar gescheiden. De nieuwe aanpak is er vooral op gericht om de eenheid te herstellen. In 2020 hebben keldereigenaren en de gemeente een commissie van wijzen ingesteld om te adviseren over de samenwerkingsvorm, het beheer en de eigendomsverhoudingen. De titel van het advies sprak al boekdelen: 'De vergeten burenplicht'. Naar aanleiding daarvan heeft de gemeente Utrecht aangegeven het onderlinge vertrouwen tussen de gemeente en de verschillende eigenaren te willen verbeteren. Met de aanstelling van een wervenmeester is de onderlinge samenwerking nieuw leven ingeblazen. Net als in de middeleeuwen moet een gemeenschappelijke zorg van zowel de gemeente als de particuliere eigenaren, weer de basis gaan vormen voor het onderhoud. Alleen zo kan het erfgoed van het wervengebied goed worden beschermd en tegelijkertijd worden gebruikt.

In beeld

Publieksevenementen

50 jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek heeft veel kennis opgeleverd over de bewoningsgeschiedenis van de stad. De onderzoekers willen niet alleen zelf graag hun verhalen delen, het publiek verwacht dat ook steeds meer. Bewoners zijn nieuwsgierig naar hoe hun 'voorgangers' leefden, maar zeker ook naar de werkwijze van archeologen. Daarom organiseerde Erfgoed vele open dagen, rondleidingen en lezingen. Vooral in de nieuwe wijk Leidsche Rijn trokken deze publieksevenementen soms duizenden bezoekers, onder wie veel kinderen.

1 Kasteel Vredenburg

Tijdens een open dag werden in 1976 geïnteresseerden rondgeleid tussen de blootgelegde resten van kasteel Vredenburg. Het archeologisch onderzoek vond plaats voorafgaand aan de bouw van het muziekcentrum.

WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF

2 Opgraving Domplein

Officiële start van het onderzoek naar restanten van het koor van de voormalige Kruiskapel in 1993. Stadsarcheoloog Huib de Groot (links) met Hendrik Brunsting, die in 1938 Albert van Giffen had geassisteerd bij diens opgraving op het Domplein.

HET UTRECHT ARCHIEF

3 Mariakerk

Bouwhistoricus Frans Kipp deed veel onderzoek naar de verdwenen Mariakerk aan de Mariaplaats. Aan de hand van zijn bevindingen kon de plattegrond van de kerk worden afgebeeld in de bestrating. In 2005 vertelde hij belangstellenden hierover tijdens een rondleiding.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

4 Gave Graafdagen

Het Romeinse schip De Meern 1 werd in 1997 gevonden in Veldhuizen, maar pas in 2003 gelicht. De 'Gave Graafdagen' trokken toen gedurende twee weekends maar liefst 30.000 mensen naar de tent waarin het schip werd blootgelegd.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

5 Rietveldwoningbouw

Gerrit Rietveld ontwierp het woningbouwcomplex aan de Tjepmahof in Hoograven in 1956. Woningcorporatie Bo-Ex renoveerde en verduurzaamde de Rietveldwoningen in 2018. Bij de voltooiing werd een informatiebord onthuld.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

6 Vloer van Bloemaert

De mozaïekvloer uit het claustrale huis waar kunstschilder Abraham Bloemaert (1564-1651) woonde, werd in 1994 gevonden voorafgaand aan woningbouw aan de Mariaplaats-Walsteeg. De vloer kon bewaard blijven en in 2005 worden onthuld in de parkeerkelder van het wooncomplex.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

7 Nieuwe Hollandse Waterlinie

Op Open Monumentendag 2018 voerde een fietsroute langs acht opengestelde forten van de Stelling van Utrecht. Op het fort Blauwkapel kregen de bezoekers informatie over Utrecht als centrum van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

RICK HUISINGA

8 Romeinse grensweg Rijnvliet

Onthulling van een visualisatie van de Romeinse grensweg op een schoolplein in Rijnvliet in 2021. Drie jaar eerder vonden archeologen een 800 meter lang tracé van de weg voorafgaand aan de bouw van de nieuwbouwwijk.

ERFGOED GEMEENTE UTRECHT

Zoeken naar de Rijn en Vecht in het Stationsgebied

De vroegere loop van rivieren in de huidige stad Utrecht houdt archeologen, historici en geologen al meer dan een eeuw bezig. Verschillende theorieën hebben de ronde gedaan over de loop van Rijn en Vecht en de vele zijarmen. Met recente geologisch-archeologische gegevens is de rivierenloop echter steeds beter te reconstrueren. ‘Diepgravend’ onderzoek in het Stationsgebied leverde het afgelopen decennium nieuwe informatie op over de oude rivierlopen aan de westkant van de stad. De resultaten geven inzicht in de ontwikkeling van het landschap in de tijd dat Utrecht nog geen stad was.

Leo Tebbens is senior adviseur archeologie en specialist fysische geografie bij archeologisch onderzoeksbureau BAAC in 's-Hertogenbosch.

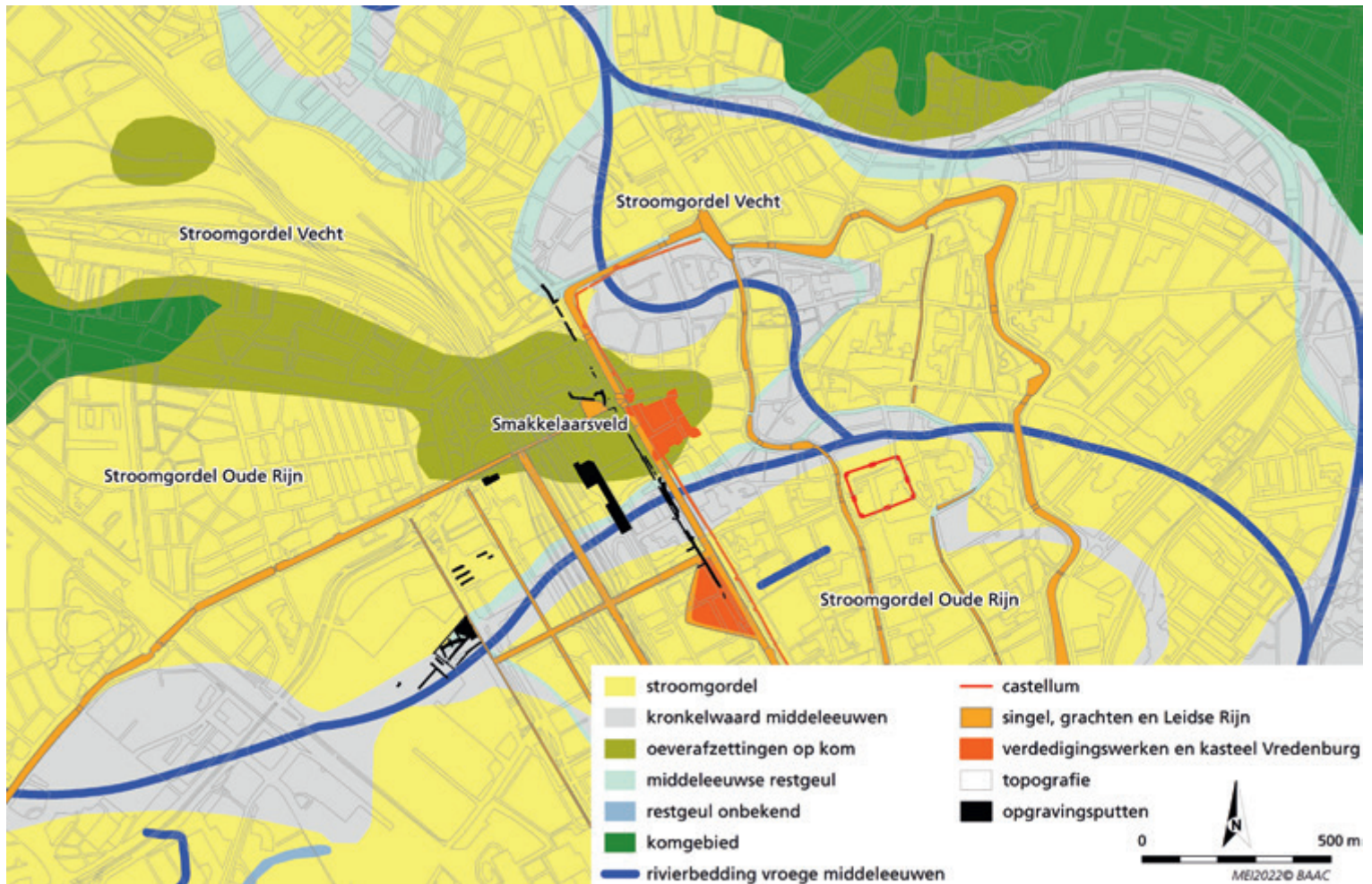
Het huidige Utrecht is ontstaan als de vroeg-Romeinse nederzetting Traiectum, bij een ondiepe doorwaadbare plek langs de Oude Rijn. Omstreeks het jaar 50 hebben de Romeinen hier een castellum (legerkamp) gebouwd, waarschijnlijk tegenover het punt waar de Vecht aftakte van de Oude Rijn. Bij dat castellum lagen ook een burgerlijke nederzetting (vicus) en een Romeins grafveld. Binnen de begrenzing van het castellum ontstond in de vroege middeleeuwen een

bisschoppelijk centrum. De groeiende nederzetting rondom dat centrum kreeg in 1122 stadsrechten en kon daarna samen met andere vroegmiddeleeuwse kernen (waaronder Stathe) uitgroeien tot een ommuurde stad. Maar hoe zag het prestedelijke landschap er eigenlijk uit in de periode waaruit er nauwelijks geschreven historische bronnen zijn?

Archeologisch onderzoek

Landschapsonderzoek bij opgravingen in Utrecht kent een lange traditie. De stadsarcheologen besteedden al vanaf het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw

aandacht aan de natuurlijke ondergrond. Daaraan kon veel worden toegevoegd toen tussen 2011 en 2021 het Stationsgebied grootschalig en soms tot wel 6 meter diepte op de schop ging. De graafwerkzaamheden werden in opdracht van de gemeente Utrecht archeologisch begeleid. De diepte maakte het mogelijk om op veel locaties de natuurlijke ondergrond in samenhang met de archeologische resten te documenteren. Het belangrijkste onderzoek was een traject van 1,1 kilometer lang tussen het Moreelsepark en Paardenveld, min of meer parallel aan de Catharijnesingel. Daar is een nieuw dieprijol aangelegd ter vervanging van de

< Opgraving van de voorstad Buiten-Catharijne bij Smakkelaarsveld-Leidseveer, 2017. BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

^ Kaart met rivierlopen in Utrecht op basis van onderzoek door Marieke van Dinter en bureau BAAC. BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

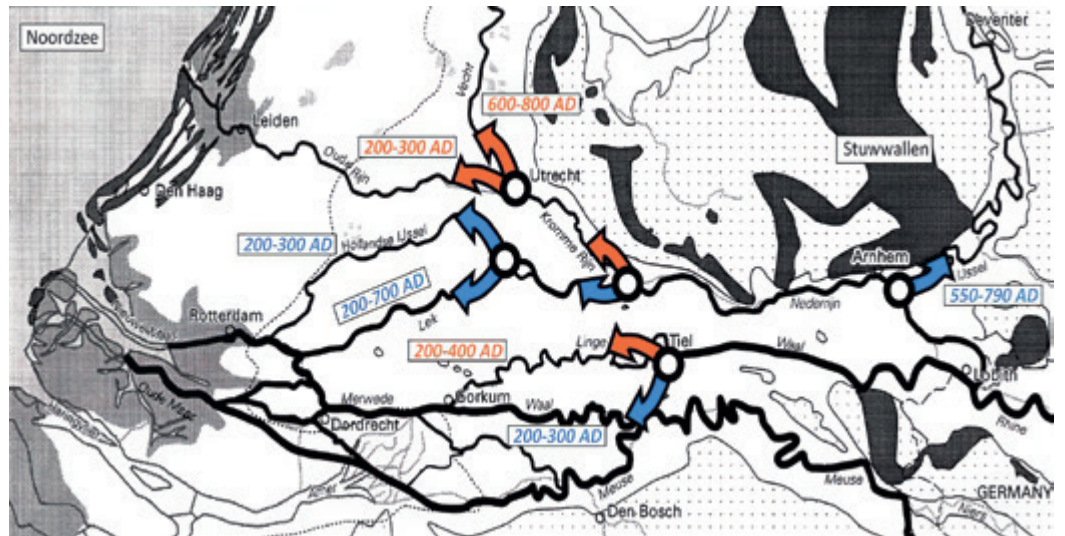
> Stationsplein-Oost: zandige beddingafzettingen van de Oude Rijn, afgedekt door kleiige oeverafzettingen en ophooglagen. BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

oude riolering. Verkennend booronderzoek had al duidelijk gemaakt dat hier zowel een oude rivierloop van de Oude Rijn als van de Vecht zouden liggen.

Tussen de vroege prehistorie en late middeleeuwen konden de Rijn en Maas in de Nederlandse delta hun loop regelmatig verleggen, omdat ze nog niet bedijkt waren. De mensen woonden in die tijd op de zandige hoge oevers langs de rivier. Ze

verplaatsten zich te voet of kar over deze hogere oeverwallen en per kano of schip over het water van de hoofdgeul en zijrivieren. In de veel lager liggende komgebieden op grotere afstand van de rivier was het permanent moerassig, zeker in het winterhalfjaar. Daar werd zware klei afgezet en groeide veen, waardoor komgebieden ongeschikt waren om te wonen. Soms kon een rivier tijdens hoogwater met

kracht door haar zandige oeverwal heen breken. Het geërodeerde zand werd dan als een waaivormig plakkaat zand opnieuw afgezet in het lagere komgebied. Geologen noemen dat een crevasse. Zulke hoger liggende zandplakkaten in het komgebied waren beter ontwaterd. Ze zijn daarom in de prehistorie al snel bewoond geraakt, ook in het Stationsgebied van Utrecht.

Bij de ontgravingen voor het diepriool kwamen we hier inderdaad het hoger liggende zand van de kronkelwaardruggen tegen. Dat zijn sikkelvormige zandruggen in de binnenbocht van een meanderende rivier. Daarboven lagen de lemige oeverafzettingen en oeverwallen langs de rivierlopen. We vonden ook de kleiige opvullingen van de oude rivierlopen: de diepere restgeulen (oude hoofdgeulen) en ondiepere kronkelwaardgeulen. Ter hoogte van het Smakelaarsveld lag nooit een rivierloop: hier vinden we geen rivierzand, maar ligt een dik pakket veen en zware klei op dekzand uit de laatste ijstijd. Dat gebied is dus lange tijd een nat komgebied geweest, waar men zeker tot de middeleeuwen niet kon wonen. De ligging van zand, klei en veen gaf ons zo de eerste informatie over waar de Oude Rijn (hoofdrivier) liep en waar de Vecht (zijrivier) en het komgebied lagen. Dat is echter maar een deel van het verhaal, want we weten dat de rivierlopen van Oude Rijn en Vecht zich in de loop der tijd zijwaarts hebben verplaatst. De oudste rivierloop van de Oude Rijn bestond al aan het begin van de nieuwe steentijd, omstreeks 4300 voor Christus. De zijrivier de Vecht is pas in de late bronstijd ontstaan, omstreeks 1000 voor Christus.

Bronstijd en ijzertijd

Het beddingzand op de locatie Veemarktplein-Wonderwoods is relatief oud: 1760-990 voor Christus (midden- en late bronstijd), respectievelijk 1170-620 voor Christus (late bronstijd-vroege ijzertijd). Waar nu de noordelijke ingang van de grote fietsenkelder onder het Stationsplein is, lag toen een hoofdgeul van de Oude Rijn, op de grens met het komgebied van het Smakelaarsveld. Het oudste en diepste beddingzand van deze geul dateert uit

1210-380 voor Christus (late bronstijd tot midden-ijzertijd). De 'jongste' beddingzanden ten noorden van het centraal station dateren uit de ijzertijd. De oudste resten van bewoning in dit deel van het Stationsgebied zijn gevonden op een zandige crevasse die in de vroege of midden-ijzertijd vanuit de hoofdgeul ontstaan is. Scherven handgevormd aardewerk uit de midden-ijzertijd tonen aan dat mensen toen al op deze crevasse of de nabij liggende oeverwal van de Oude Rijn woonden.

Uit onderzoek van fossiel stuifmeel van granen blijkt dat er in die tijd spaarzame akkers in de buurt moeten zijn geweest. De Oude Rijn zette destijds veel zand en klei af en was toen samen met de bovenstroomse Kromme Rijn nog de belangrijkste afvoertak van de Rijn die bij Katwijk in zee uitmondde (de Waal bestond nog niet). Al vanaf de late bronstijd veranderde het landschap rond Utrecht, onder andere

omdat de zeespiegel steeg. Door opstuwing van het water ging de Rijn minder snel stromen en begon te verzanden. Dat werkte natuurlijke stroomgordelverleggingen in de hand, waarbij kleinere zijrivieren ontstonden, zoals de Vecht en de Angstel. Uit universitair onderzoek van Marieke van Dinther en Ingwer Bos blijkt dat de Vecht al sinds de late bronstijd bestaat. Kalkrijke oeverafzettingen zijn ontstaan ná 1010-840 voor Christus. Die kunnen zowel door de Oude Rijn als door de Vecht zijn afgezet, vanaf het moment dat deze rivierlopen daar actief werden.

Romeinse tijd

We zagen al dat een hoofdgeul van de Oude Rijn ten noorden van het centraal station liep. Een fragment van een tubulus (een holle baksteen die de Romeinen als verwarmingselement gebruikten) in de top van het beddingzand van deze restgeul

< Stroomgordelverleggingen voor de diverse Rijntakken met de perioden van toenemende afvoer (in blauw) en afnemende afvoer (in rood). BRON: COHEN, TOONEN & WEERTS 2016

↳ Opgraving Veemarktplein-Wonderwoods. Het 17e-eeuwse Lijnpad volgt de kromming van een Romeinse of vroeg-middeleeuwse restgeul, die onder de lichtgele zandbaan ligt.

BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

✓ In het Stationsgebied gevonden fragment van een tubulus, een holle baksteen die in de Romeinse tijd diende als verwarmingselement, bijvoorbeeld in badhuizen.

BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

bewijst dat de Oude Rijn hier zeker tot in de Romeinse tijd bleef stromen. Dat blijkt ook uit de dateringen van kronkelwaardruggen op de locaties Jaarbeursplein-Beatrix-theater en Veemarktplein-Wonderwoods, vlakbij een restgeul. Die laatste is een restgeul van de 'Lijnpadrijn', genoemd naar het Lijnpad dat voor het eerst genoemd werd in 1239 en waarvan de kronkelige loop op 17e-eeuwse kaarten is aangegeven. Het zou als trek- of jaagpad ontstaan zijn langs een oude Rijnloop.

Onlangs, in maart 2022, is een nieuwe hoofdgeul ontdekt bij archeologisch onderzoek voor de aanleg van een infiltratieriool langs de Catharijnesingel-Zuid. Die geul lag bij de Bartholomeusbrug (in het verlengde van de Lange Smeestraat) en was minstens 45 meter breed en circa 4 meter diep. De stroomrichting was moeilijk te bepalen door de smalle sleuf, maar vermoedelijk zuidoost-noordwest richting de Laan van Puntenburg. Het beddingzand van die geul moet nog gedateerd worden.

Geologische begrippen

Doorbraakgeul of crevasse Deze ontstaat als de rivier tijdens hoog water door een oeverwal heen breekt en in het achterliggende gebied een doodlopende aftakking vormt.

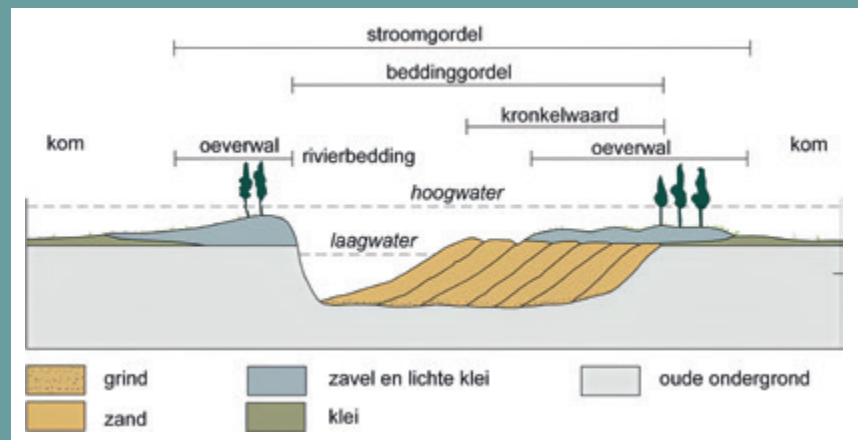
Komgrond Buiten stroomruggen gelegen laag en drassig terrein waar jaarlijks door overstromingen fijne kleideeltjes werden afgezet.

Kronkelwaardruggen Reeks van sikkelvormige zandruggen die bij hoog water in de binnenbocht van een rivier worden afgezet, afgewisseld door lager liggende, ondiepe kronkelwaardgeulen.

Oeverwal Verhoging van de rivieroever doordat tijdens jaarlijkse overstromingen zandige klei en fijn zand is afgezet.

Stroomgordel Strook waarbinnen een meanderende rivier actief is geweest en stroomruggen heeft afgezet.

Stroomrug Verhoging in het landschap, gevormd door oeverwallen en kronkelwaarden van een (voormalige) rivierloop.

Doorsnede door de stroomgordel van een meanderende rivier met bijbehorende terminologie.

UIT: H.J.A. BERENDSEN, 'LANDSCHAPPELIJK NEDERLAND' (ASSEN 2000)

Direct onder de kleiige restgeulvulling en in de top van het beddingzand zijn echter enkele scherven aardewerk gevonden uit de ijzertijd. Ze maken duidelijk dat hier een hoofdgeul lag die in de vroege ijzertijd nog zand afzette en vermoedelijk na de late ijzertijd begon op te vullen. De geul zal in de Romeinse tijd nog goed zichtbaar zijn geweest in het landschap. Op de oeverwallen langs de geul moet rekening worden gehouden met de aanwezigheid van een Romeinse weg die richting het westen kan hebben gelopen. De zuidelijke oeverwal is bij de werkzaamheden nog niet in het zicht gekomen. De noordelijke oeverwal ter hoogte van de Nicolaas Beetsstraat was helaas verstoord.

In de Romeinse tijd ontstonden de zijrivieren Hollandse IJssel (1e eeuw) en de Lek (2e of 3e eeuw), die vanaf die tijd gevoed werden via de Nederrijn, blijkt uit onderzoek van Kim Cohen en Harm-Jan Pierik. Dat ging ten koste van de waterafvoer van de Kromme Rijn en Oude Rijn. In de midden-Romeinse tijd ontstond bovendien de Waal, die tussen 220 en 450 een nog groter deel van de afvoer

van het Utrechtse riviersysteem overnam. Vanaf de 5e eeuw ontstond bovenstrooms ten slotte de Gelderse IJssel waardoor de Rijn-afvoer via Utrecht nog minder werd. Door deze verlegging van rivierlopen begonnen de Kromme Rijn en Oude Rijn sterk te verzanden, omdat onvoldoende afvoer beschikbaar bleef om het zand verder te transporteren. Dat zien we ook terug in het Stationsgebied. Uit de dateringen van kronkelwaardruggen blijkt dat de Oude Rijn nog actief was tussen de late ijzertijd en de midden-Romeinse tijd ten noorden van het centraal station. Jongere kronkelwaardruggen zien we hier niet en dat geeft aan dat de activiteit van de Oude Rijn hier in de loop van de Romeinse tijd sterk afnam. Veelzeggend is dat in diezelfde tijd een hoofdgeul van de Rijn aan het Achter Clarenburg versneld werd opgevuld; een Romeinse viskuik uit 59-229 werd daar onder een dik pakket zand bedekt. Een kronkelwaardgeul bij de Westerstraat begon op te vullen rond het begin van de jaartelling. Oeverafzettingen bij het Stationsplein in het noorden dateren uit 140-510 en zijn afgezet vanuit een hoofdloop van de Rijn die in die tijd al verder zuidelijk lag. Omdat de activiteit van de Rijn minder werd,

kon zich ook een bodem gaan ontwikkelen in de kleiige oeverafzettingen op de kronkelwaardruggen. De top van die bodem is lange tijd het maaiveld geweest, van de Romeinse tijd tot zeker in de late middeleeuwen.

Vroege en late middeleeuwen

In de laat-Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen werd de Oude Rijn actiever in het gebied ten zuiden van het station, ruwweg zuidelijk van de lijn centraal station-Clarenburg-Ganzenmarkt-Minderbroederstraat. De jongste kronkelwaardruggen ten zuiden van die lijn dateren namelijk allemaal uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. Het beddingzand onder het centraal station bij de hoek van de Westerstraat en Catharijnesingel dateert uit 300-540. Bij het Moreelsepark dateert het beddingzand op de hoek met de Mariaplaats van rond 460-770.

Op die plek bij de Marga Klompébrug is tijdens de aanleg van een diepriool in februari 2013 het wrak gevonden van een aak-achtig schip, de Utrecht 6 genoemd. Het scheepswrak lag 5 meter onder maaiveld, in een Rijngeul die omstreeks 610-685 al aan het verlanden was. Het wrak zelf dateert uit het laatste kwart

- ✓ Het 7e-eeuwse scheepswrak Utrecht 6 dat in 2013 werd gevonden op de hoek Catharijnesingel-Moreelsepark.

BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

- De grijsblauwe kleiige vulling van een kronkelwaardgeul onder het Stationsplein-Oost, entree zuid. BAAC ARCHEOLOGISCH EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

van de 7e eeuw en is nog gerepareerd omstreeks 675-691. Het stamt dus uit de tijd van Willibrord. Na een hoogwater en reactivering van de geul in de 8e eeuw verlandde die geul verder. Dat blijkt uit een dik pakket klei dat was afgezet boven een fragment aardewerk uit 900-990. Een andere restgeul (onder het centraal station) ligt in het verlengde van de met zand opgevulde restgeul die is opgegraven in de jaren zeventig van de vorige eeuw bij het Achter Clarenburg. Die geul is pas na de achtste of 9e eeuw definitief verland. En hoe zit het met de Vecht? Bij het dieprijoolonderzoek ter hoogte van de voormalige rotonde Paardenveld zijn twee restgeulen van de Vecht gevonden. Het beddingzand van de oudere restgeul dateert uit 150-450 (vroeg- en midden-Romeinse tijd). Deze Vechtloop schoof op naar het noorden. Bij het meest zuidelijke deel van de Amsterdamsestraatweg is het beddingzand namelijk iets jonger. De basisvulling van de eerdergenoemde oudere restgeul dateert uit 420-600. Deze geul was dus actief tussen de midden- en laat-Romeinse tijd, en vulde op na circa 550. Een jongere Vechtgeul sneed de oudere geul af bij het zuidelijke deel van de Amsterdamsestraatweg. De basis van die jongere geul is gedateerd op 990-1160. De jongere geul kan dus vanaf de 10e eeuw zijn opgevuld, óf na de afdamming van (het bovenstroomse deel van) de Kromme Rijn in 1122 bij Wijk bij Duurstede. Al in de Romeinse tijd was bij een fors hoogwater een voorloper ontstaan van de

Gelderse IJssel die kon aantakken op een al bestaand beekstelsel in Overijssel. Die voorloper groeide vanaf de 5e eeuw uit tot een volwaardige rivier, waardoor de handelsvaart met de latere hanzesteden als Zutphen, Deventer en Kampen en het Oostzeegebied een flinke stimulans kreeg. Voor Utrecht betekende het verlies aan afvoer echter opnieuw een toenemende verzanding van de toen actieve geulen. Op de locaties Ganzemarkt-Ubica, de restgeul aan het Achter Clarenburg ('V&D-geul'), hoek Catharijnesingel-Moreelsepark en onder het centraal station zien we dat de vroegmiddeleeuwse kronkelwaardgeulen en hoofdgeulen toen begonnen op te vullen. Het aak-achtig schip Utrecht 6 kon in de 7e eeuw nog goed varen in ondiepe, verlandende geulen. Bij gebrek aan lading weten we helaas niet wat dit schip vervoerd heeft. Na de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 was het grotendeels gedaan met de natuurlijke rivieractiviteit. Alleen op de locatie Veemarktplein-Wonderwoods is ten zuiden van het 17e-eeuwse Lijnpad nog zandig sediment afgezet tussen 1240 en 1370. Na de 12e eeuw zien we in het buitengebied ten westen van de Stadsbuitengracht steeds meer sporen van bewoning. Op het Smakkelaarsveld werden na de 12e eeuw greppels gegraven en ophogingen aangebracht. Langs de westelijke uitvalsweg van de Catharijnepoort naar Vleuten ontwikkelde zich vanaf het einde van de 13e eeuw de voorstad Buiten-Catharijne.

Ontstaan van Utrecht

Uit de vele dateringen die de revue zijn gepasseerd, blijkt dat de Oude Rijn gedurende de midden-Romeinse tijd vooral ten noorden van het centraal station duidelijk minder actief werd. De actieve stroomgordel waar zand werd afgezet, werd smaller. De overblijvende hoofdgeulen werden ondieper en de kronkelwaardgeulen waren in de vroege middeleeuwen alleen in het gebied ten zuiden van het centraal station nog actief. De oorzaak voor de verzanding ligt vooral in het bovenstroomse ontstaan van de Waal tussen 220 en 450, waardoor de hoeveelheid water in de hoofdgeul van de Kromme Rijn en Oude Rijn sterk verminderde.

Dit proces was essentieel voor het ontstaan van Utrecht, omdat het landschap veel minder dynamisch en geleidelijk steeds beter bewoonbaar werd. De geulen werden ondieper en doorwaadbaar zodat Traiectum kon ontstaan bij de plek waar de Vecht aftakte van de Oude Rijn. Het landschap ten noorden van het centraal station was eerder bewoonbaar dan ten zuiden daarvan, waar tot in de vroege middeleeuwen nog Rijnlopen actief waren. Na de afdamming van de Kromme Rijn zien we vanaf de 12e eeuw toenemende activiteiten buiten de stadsmuur, waaronder op het Smakkelaarsveld.

De onderzoeksresultaten en dateringen zullen eind 2022 verschijnen als BAAC-rapport A-16.0165 (delen A, B en C), dan op te vragen via info@baac.nl.

Boeken van Erfgoed

De kennis van de gemeentelijke archeologen, bouwhistorici en monumentendeskundigen is vastgelegd in vele boeken en publicaties die de afgelopen decennia verschenen. De meest recente zijn nog te koop, de andere zijn antiquarisch verkrijgbaar of te vinden in bibliotheken.

- Kaj van Vliet en Bettina van Santen, *Gekomen om te blijven. Utrecht 900 jaar* (Uitgeverij WBOOKS, Zwolle 2022).
- René de Kam, Frans Kipp & Daan Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad* (3e druk, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2021).
- René de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Uitgeverij Spectrum, Amsterdam 2020).
- Erik Graafstal, *Castellum Hoge Woerd. Parel van de Limes* (Stichting Amicorum Museum Hoge Woerd, Utrecht 2020).
- Arjan den Boer, Bettina van Santen en Ronald Willemsen, *Utrecht bouwt 1945-1975* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2019).
- Renger de Bruin, René de Kam, Kaj van Vliet, *Utrechts verleden in vogelvlucht* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2017).
- Bettina van Santen en Wim van Scharenburg, *De Daalsedijkroute. Een tocht langs 1000 jaar geschiedenis* (2e druk, gemeente Utrecht, 2019).
- Bettina van Santen, *Altijd zoekend naar de juiste naam. 50 jaar commissie straatnaamgeving in Utrecht* (Gemeente Utrecht, 2017).
- René de Kam, *Een kleine geschiedenis van Utrecht voor dummies* (BBNC Uitgevers, Amersfoort 2016).
- Bettina van Santen, *'t Komt in orde. Het ware verhaal achter Villa Jongerius* (2e druk, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2015).
- Bettina van Santen en Afra Bolten, *Een vrolijken indruk. Geschiedenis van het woningcomplex Jaffa I* (Uitgave Bo-Ex, Utrecht 2014).
- Bettina van Santen, Edsard Kylstra, *Utrecht, Beeld van een stad* (Bruna, 2013).
- Marijke van den Heuvel, *Fabrieken! Industrieel erfgoed in de gemeente Utrecht* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2010).
- Bettina van Santen, *Voor elk wat wils. 100 jaar sociale woningbouw in Utrecht*. (Gemeente Utrecht 2010).
- Hein Hundertmark en Kaj van Vliet, *De Paulusabdij. Achter de muren van Utrechts oudste klooster* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2010).
- Ina Isings, Gert Rauws, Hans Lagers, René de Kam, *Schitterend! Twintig eeuwen glas uit Utrechtse bodem* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2009).
- Bettina van Santen, *Scholen en schoonheid. Tweehonderd jaar Utrechtse basisscholen* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2007).
- René de Kam, *Nijevelt. Een verdwenen kasteel in Leidsche Rijn* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2006).
- Hans Lagers, *'Hertsteen en Cronement'. Haardstenen uit de zestiende en zeventiende eeuw* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2006).
- Bettina van Santen, *Lumax. De katholieke vakbondsdrukkerij in Utrecht* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2005).
- Catja Edens en Bettina van Santen, *Gids voor architectuur en stedenbouw in Utrecht 1900-2005* (Uitgeverij Thoth, Bussum 2004).
- Bettina van Santen, *Het Utrecht fotoboek. 1900-2000*. (Uitgeverij Waanders, Zwolle 2004).
- Michel Hendriksen, *Afgedamd en afgedankt. Metaalvondsten uit twee middeleeuwse nederzettingen in Leidsche Rijn* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2004).
- Bart Klück, Agnes Hemmens, René de Kam, *Het Utrechtse antwoord. De bastions van Karel V* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2004).
- René de Kam, *De 'Utrecht'. Toekomst voor een verdwenen gebouw?* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2004).
- René de Kam, *Dwars door Utrecht. Opgravingen langs de HOV-busbaan* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2004).
- Hans Lagers, *Herstelde Monumenten. Gemeentelijke restauratieprojecten in Utrecht 1998-2002* (Gemeente Utrecht 2003).
- Bettina van Santen, Mieke Heurneman, (red.) Fred Vogelzang, *De Utrechtse wijken (Overvecht, West, Noordwest, Zuidwest, Zuid, Oost en Noordoost)*. (Stichting Publicaties Oud Utrecht 2002-2007).
- Tarq Hoekstra, Rini van Veen en Petra van Werven, *Verborgene wereld aan de werf. Utrechtse werfkelders gerestaureerd* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2002).
- Jan van der Hoeve, Hein Hundertmark, *Achter de Dom 7: de geschiedenis van een middeleeuws huis* (Stichting Publicaties Oud-Utrecht, 2002).
- Bettina van Santen, *De gevangenis aan het wolvenplein* (Stichting de Plantage, Utrecht 2001).
- René de Kam, *Jaffa en de dingen die voorbijgaan. De geschiedenis van een Utrechtse machinefabriek* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2001).
- Tjeerd Pot, *Op zoek naar de verleden medemens. Bespiegelingen over archeologische en bouwhistorische vondsten uit Utrecht* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2001).
- René de Kam, *'Een waardig huis der stad'. Twintig eeuwen in en om het Utrechtse stadhuis* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2000).
- Arend Pietersma, Tolien Wilmer en Frans Kipp, *Het stadhuis van Utrecht* (Stichting Publikaties Oud-Utrecht, 2000).
- Hidde Biesma, *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1999).
- Evert van Ginkel, *Oudaen. Een weerbaar huis aan de Utrechtse Oudegracht* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1999).
- René de Kam, *'Voor den armen alhier.' De geschiedenis van vijf Utrechtse fondaties en hun vrijwoningen* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1998).
- Evert van Ginkel, *Verleden wijk. De immuniteit van Sint-Marie* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht 1998).
- Bart Klück, *De landcommanderij van de Duitse orde te Utrecht* (Architectura & Natura Press, Utrecht 1995).
- Geeske Bakker en Tarq. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen: 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht* (Centraal Museum, Utrecht 1997).
- Bettina van Santen, *De Utrechtse Domtoren* (Stichting Publikaties Oud-Utrecht, 1995).
- Huib L. de Groot, *Terugblik op Traiectum: een archeologische schets* (Stichting Publikaties Oud-Utrecht, 1993).
- Tarq. Hoekstra, *De Utrechtse Pieterskerk* (Stichting Publikaties Oud-Utrecht, 1993).
- Bettina van Santen, *Kijk op de wijk. Fietstochten langs de jongere bouwkunst van Utrecht* (Gemeente Utrecht 1991).
- Bettina van Santen, *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht 1850-1940* (Uitgeverij Waanders, Zwolle 1990).
- H.L. de Groot (red.), *Het vuur beschouwd* (Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum, Utrecht 1990).
- Marceline J. Dolfin, Edsard Kylstra en Jean Penders, *Utrecht, de huizen binnen de singels* (2 delen, SDU-Uitgeverij, Den Haag 1989).
- L.R.P. Ozinga, T.J. Hoekstra, M.D. de Weerd en S.L. Wynia, *Het Romeinse Castellum te Utrecht* (Broese Kemink, Utrecht 1989).
- *Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht* (Stichting Publicaties Oud-Utrecht, 1988-1993).
- *Jongere bouwkunst in Utrecht: monumentale panden in de stad Utrecht uit de periode 1850-1940* (Uitgeverij Westers i.s.m. gemeente Utrecht, 1985).

Brochures en rapportages

Publieksbrochures *Erfgoed* (2006-2014) en *Basisrapportages archeologie* (2001-2022) zijn te downloaden via <https://erfgoed.utrecht.nl/publicaties/>

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • secretariaat@lisman.eu • +31 (0) 30 69 5 66 44

ECHT UTRECHTS KINDERBOEK

20 verhalen over 20 plekken
door bekende Utrechtse kinderboekenschrijvers
Ter ere van 900 jaar Utrecht in 2022

€17⁹⁵

Koop
het boek en
steun kinderen
in Utrecht!

Van Oudegracht tot Spoorwegmuseum,
en van Galgenwaard tot Leidsche Rijn

SAMEN
MAKEN
WE HET
WAAR!

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

W BOOKS

Voor de
liefhebber
van geschiedenis
en kunst

900 JAAR UTRECHT

Dit boek vertelt de 900-jarige geschiedenis van Utrecht aan de hand van de mensen die er kwamen wonen – voor werk, studie, geloof of liefde. Wat bewoog nieuwkomers om zich in Utrecht te vestigen en er te blijven? Waar gingen zij wonen en hoe veranderden zij het straatbeeld?

Doorspekt met korte biografieën en talrijke afbeeldingen, omarmt *Gekomen om te blijven - 900 jaar Utrecht* de historische mengelmoes van nieuwkomers die Utrecht hebben gemaakt tot de bloeiende stad van vandaag.

Uitvoering: gebonden | ISBN 978 94 625 8490 7

Formaat: 24 x 31 cm | Aantal pagina's: 160

€ 24,95

Nu in de boekhandel
Bestel via www.wbooks.com
of bel 038 - 467 34 00

8 720299 298583